

MARIAN DROZDOWSKI

RYNEK PRACY ROBOTNIKÓW WARSZAWSKICH W LATACH 1918—1939*

I. POJĘCIE RYNKU PRACY I JEGO PODSTAWOWA PROBLEMATYKA

Rynek pracy siły roboczej jest wytworem rozwoju kapitalistycznych stosunków produkcji. Jego istotę stanowią stosunki między podażą a popytem na siłę roboczą, wywierające decydujący wpływ na cenę siły roboczej jako towaru, tzn. na poziom płac roboczych.

Wolny rynek pracy, charakterystyczny dla stosunków gospodarczych Warszawy, panujących do wybuchu I wojny światowej w 1914 r. został przekształcony w rynek wojennej reglamentacji, która w zasadzie trwała do 1921 r. Zasoby siły roboczej, istniejące wówczas w Warszawie, zostały podporządkowane polityce ewakuacyjnej władz carskich, a następnie polityce okupantów niemieckich.

W latach 1918—1920, niezależnie od konsekwencji gospodarczych i społecznych wojny światowej, rynek pracy Warszawy podlegał oddziaływaniu polskich władz administracyjno-wojskowych, szczególnie silnemu w okresie letniej ofensywy radzieckiej 1920 r. Państwowa regulacja rynku pracy znalazła m.in. wyraz w powołaniu wielu inwestycji prawnych, a zwłaszcza takich, jak Państwowy Urząd do Spraw Jeńców, Uchodźców i Robotników, Państwowy Urząd Pośrednictwa Pracy, Fundusz Bezrobocia i Fundusz Pracy.

Rynek pracy Warszawy był pod znacznie silniejszym oddziaływaniem państwa niż inne rynki lokalne. Znalazło to wyraz przede wszystkim w rozbudowie warszawskiego węzła komunikacyjnego, w stworzeniu w Warszawie silnego ośrodka przemysłu zbrojeniowego (metalowego i elektrotechnicznego).

Istotnym czynnikiem, regulującym sytuację na rynku pracy był również samorząd Warszawy, a przede wszystkim polityka gospodarcza Zarządu Miejskiego. Wzrost aktywności tego oddziaływania wystąpił w pierwszej fazie prezydentury Zygmunta Słomińskiego (1927—1929) oraz w okresie komisarycznych rządów prezydenckich Stefana Starzyńskiego (1934—1939), który programowo był zwolennikiem kapitalistycznej gospodarki kierowanej i starał się po opanowaniu deficytu budżetowego przy pomocy skarbu państwa szeroko — jak na ówczesne warunki — rozwinać inwestycje miejskie. Istotnym wreszcie

* Rozwinięty tekst referatu wygłoszonego 24. IV. 1963 na zorganizowanej staraniem Instytutu Historii PAN konferencji historyków dziejów klasy robotniczej.

czynnikiem regulującym sytuację na rynku pracy, szczególnie na odcinku ceny siły roboczej, były związki zawodowe, a przede wszystkim klasowy ruch zawodowy, skupiający w latach trzydziestych od 30 do 70 tys. robotników zrzeszonych w oddziałach związków zawodowych, wchodzących w skład Rady Zawodowej Miasta Stołecznego Warszawy¹.

Obok badań nad funkcjonowaniem instytucji regulujących sytuację na rynku pracy problemem podstawowym jest zbadanie dynamiki podaży i popytu siły roboczej i to w różnych aspektach. A więc w aspekcie płci, wieku, działań i grup zawodowych oraz rozmieszczenia zasobów siły roboczej w Warszawie. Z ostatnim problemem ściśle łączy się zagadnienie roli Warszawy jako rynku lokalnego dla rynku regionu warszawskiego oraz miejsce Warszawy na krajowym i międzynarodowym rynku pracy w związku z ruchami migracyjnymi. Wydaje się, że nader ciekawe byłoby zbadanie kształtowania się w Warszawie zawodowych rynków pracy — mam tu na myśli przede wszystkim rynek pracy metalowców, budowlanych, spożywców, odzieżowców, służby domowej i szeroko pojęty rynek pracy robotników niewykwalifikowanych.

Szczególne trudności ze względu na brak materiałów przedstawia zbadanie procesów przesuwania się warszawskiej siły roboczej z jednych działów zawodowych do drugich, przesuwania się chałupników, czeladników i terminatorów do przemysłu fabrycznego, a robotników fabrycznych do przedsiębiorstw większych oraz zbadanie drugiego kierunku procesów ruchliwości społecznej charakterystycznych dla lat kryzysu i depresji — procesów degradacji społecznej².

W związku ze znacznym odsetkiem robotników pochodzenia żydowskiego, stanowiących blisko piątą część ogółu robotników przedwojennej Warszawy, rzeczą istotną byłoby zbadanie specyfiki rynku pracy robotników żydowskich.

W niniejszym opracowaniu pragnę zwrócić uwagę na niektóre tylko problemy rynku pracy w Warszawie, głównie w ujęciu chronologicznym, traktując o ogólnych zagadnieniach w podsumowaniu.

II. RYNEK PRACY INFLACYJNEJ KONIUNKTURY LAT 1918—1923

W 1918 r. zakończył się trwający od wybuchu I wojny światowej proces wyludniania Warszawy, który osiągnął punkt kulminacyjny na początku wspomnianego roku, kiedy liczba mieszkańców stolicy (bez przyłączonych w 1916 r. przedmieść) spadła do 667 tys. W porównaniu do stanu z 1 stycznia 1914 zmniejszyła się o 218 tys. osób. Wiosną 1918 r., po zawarciu traktatu brzeskiego, rozpoczął się powrót z Rosji i Ukrainy zdemobilizowanych żołnierzy armii rosyjskiej oraz przymusowych i dobrowolnych uchodźców cywilnych — głównie robotników ewakuowanych fabryk. Powoływanie instytucji organizującego się państwa wzmogło także imigrację do Warszawy ludności z innych regionów kraju, szczególnie pracowników umysłowych z b. Galicji. Przyrost

¹ Zob. *Sprawozdanie Rady Zawodowej m. st. Warszawy z działalności i stanu zrzeszonych związków za rok 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938*. Warszawa 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939.

² Krótki zarys problematyki rynku pracy przedstawia *Mały Słownik Ekonomiczny*. Warszawa 1960, s. 663.

rzeczywisty ludności Warszawy w latach 1918—1919 został w 1920 r. zahamowany w czasie trwania wojny polsko-radzieckiej, kiedy to mimo wzrostu przyrostu naturalnego ludność Warszawy nieznacznie zmalała na skutek powołania znacznego odsetka młodzieży męskiej pod broń³. Ruch ludności Warszawy w latach inflacji ilustruje tablica 1.

Tablica 1

Ruch napływowy i przyrost ludności 1918—1923

Rok	Przyrost					
	naturalny		napływowy		rzeczywisty	
	w tys.	w ‰	w tys.	w ‰	w tys.	w ‰
1918	—13 490	—17,78	75 259	99,23	61 759	81,45
1919	3 980	4,85	120 995	147,52	124 975	152,37
1920	8 273	8,75	—8,697	—9,20	—424	—0,45
1921	6 735	7,13	9 621	4,89	11 356	12,02
1922	7 436	7,78	—3,142	—3,29	4 294	4,49
1923	9 385	9,77	—4 529	—4,71	4 856	5,06

Źródło: *Rocznik Statystyczny m. st. Warszawy 1923 i 1924*. Warszawa 1926, tabl. 25. s. 30.

Po demobilizacji armii w 1921 r. napływ ludności do Warszawy ustał. Procesy emigracji zaczęły dominować nad imigracją, a nieznaczny przyrost rzeczywisty spowodowany był przyrostem naturalnym. Przyczyna tego stanu rzeczy tkwiła w olbrzymich nadwyżkach siły roboczej na rynku warszawskim oraz w kryzysie mieszkaniowym.

Pod wpływem reemigracji i imigracji zmienił się w latach 1918—1920 znacznie skład ludności Warszawy pod względem wyznaniowym. Odsetek ludności rzymskokatolickiej wzrósł z 55,4% w 1918 r. do 63,1% w 1920 r., natomiast odsetek ludności żydowskiej spadł w tym czasie z 42,2% do 34,6%⁴. Spadek odsetka ludności żydowskiej w Warszawie, która w granicach przedwojennej Warszawy stanowiła w 1918 r. 46,1% ogółu ludności miasta, tłumaczyć należy jej małym stosunkowo udziałem w ruchach migracyjnych, spowodowanych pierwszą wojną światową oraz utrudnieniami dostępu do przedsięwzięć i urzędów państwowo-samorządowych, opanowanych przez silny w tym czasie w Warszawie blok stronnictw narodowych, który w wyborach samorządowych 1916 i 1919 r., jak też i w wyborach sejmowych 1919 r. odnosił w stolicy poważne sukcesy⁵.

Podział klasy robotniczej według działów i ważniejszych gałęzi zawodu w interesującym nas okresie można w podstawowych zarysach odtworzyć na

³ *Rocznik Statystyczny M. st. Warszawy 1918—1920*. Warszawa 1923, s. II (dalej: *Rocznik Statystyczny 19...*).

⁴ *Rocznik Statystyczny 1918—1920*, s. III.

⁵ W wyborach lipcowych 1916 do Rady Miejskiej Warszawy na 90 mandatów Komitet Narodowy uzyskał 33 mandaty, w wyborach samorządowych 23.II.1919 na 120 mandatów Narodowy Komitet Wyborczy uzyskał 61 mandatów, a w wyborach do Sejmu Ustawodawczego tegoż roku Narodowy Komitet Wyborczy na 297 tys. ważnych głosów oddanych w Warszawie uzyskał 161 tys. Zob. *Rocznik Statystyczny 1921—1922*. Warszawa 1924, *Dodatek*, s. 252—259.

podstawie danych spisu powszechnego z 31 września 1921. Podział ten posłużyć może jako zasadniczy punkt wyjścia w badaniach ewolucji sytuacji na rynku pracy Warszawy dwudziestolecia międzywojennego.

Robotnicy w 1921 r. stanowili blisko połowę (46,7%) ogółu czynnych zawodowo w Warszawie. Jeśli chodzi o działy zawodowe, to najwyższy stopień proletaryzacji wykazywała służba domowa i usługi osobiste (90,9%), najniższy natomiast handel i ubezpieczenia (29,2%), gdzie dominowała ludność drobniuszczańska — tzn. samodzielnie nie zatrudniający siły roboczej, oraz służba publiczna (29,3%), w której dominowali pracownicy umysłowi. Średni stopień proletaryzacji posiadało rolnictwo i ogrodnictwo warszawskie (46,2%) i nieco wyższy od niego — komunikacja i transport (59,4%).

Proletaryzacja poszczególnych gałęzi przemysłu wykazywała bardzo znaczne odchylenia od przeciętnej, wynoszącej 61,8%. Najwyższy odsetek, przekraczający 70% czynnych zawodowo zatrudnionych w danej gałęzi, stanowili robotnicy pracujący w wodociągach, elektrowni, gazowni oraz w przemyśle maszynowym, elektrotechnicznym, metalowym i poligraficznym. W dalszej kolejności odsetki wyższe od przeciętnych w całym przemyśle wykazywały także gałęzie przemysłu, jak przemysł mineralny, spożywczy, skórzany, włókienniczy i budowlany. Natomiast niski był odsetek robotników w stosunku do ogółu zatrudnionych w przemyśle obróbki metali szlachetnych, w przemyśle odzieżowym, galanteryjnym i drzewnym. Ostatnie z wspomnianych gałęzi przemysłu opierały się na bardzo prymitywnych metodach wytwórczości istniejących w drobnych zakładach typu rzemieślniczego. Warto zaznaczyć, że w przemyśle odzieżowo-galanteryjnym pracowało ponad 83% chałupników warszawskich, ujętych w spisie 1921 r.

Jeśli chodzi o podział zawodowy proletariatu Warszawy, to najliczniejszą grupę stanowili odzieżowcy. W przemyśle odzieżowo-galanteryjnym w 1921 r. było zatrudnionych 12% ogółu robotników Warszawy. Drugą co do wielkości grupą zawodową proletariatu Warszawy byli w 1921 r. metalowcy, stanowiący ponad 8% ogółu robotników Warszawy. W następnej kolejności w grupie przemysłowej wymienić należy spożywców, budowlanych i włóknarzy. W grupie komunikacji i transportu dominowali kolejarze, stanowiący ponad 6% ogółu robotników Warszawy. Znacznie mniejszą rolę odgrywali tramwajarze. Stanowili oni zaledwie 1,3% robotników Warszawy. Silną grupą typu proletariackiego — mimo swych specyficznych odrębności — była służba domowa, zatrudniająca ponad 18% robotników Warszawy. W handlu zatrudnionych było ponad 12% robotników stolicy. Połowa z nich zatrudniona była w handlu towarowym, pozostali natomiast w hotelach, jadalniach i usługach pomocniczych. W służbie publicznej było zatrudnionych tylko 7,5% robotników stolicy.

Tablica 2 dostarcza symptomatycznych danych do poznania ważnego aspektu struktury proletariatu Warszawy — mianowicie ugrupowania wewnętrznego według stopnia kwalifikacji. Dyskusyjnym problemem jest włączenie grupy najemnego personelu nadzorczego niekierowniczego (byli to głównie majstrowie) do klasy robotniczej. Według klasyfikacji spisowej z 1921 r. w zasadzie zaliczono ich do pracowników umysłowych. Moim zdaniem, mimo specyfiki funkcji odgrywanej w procesie produkcji (czynności nadzoru i kontroli) grupę tę, ze względu na jej pochodzenie, środowisko, stosunek najmu, styl życia, można jako grupę graniczną zaliczyć do klasy robotniczej. Grupa ta w 1921 r. liczyła 1509 osób zawodowo czynnych, z czego 1063 zatrudnio-

nych było w przemyśle, 177 w komunikacji, 114 w służbie publicznej, 67 w handlu, 50 w wojsku, 20 w rolnictwie i 13 w usługach osobistych. Łącznie grupa ta stanowiła niecały jeden procent ogółu warszawskich robotników.

W hierarchii wewnątrzrobotniczej niżej od grupy nadzorczej stali robotnicy-rzemieślnicy. Była to wysokokwalifikowana kadra robotnicza, najczęściej bezpośrednio podległa personelowi nadzorcemu lub kierowniczemu. Cechą tej grupy było silne przywiązanie do wyspecjalizowanego zawodu oraz mała mobilność społeczna. Grupa „robotników-rzemieślników” najsilniej reprezentowana była w komunikacji i transporcie (wysokokwalifikowani pracownicy warsztatów kolejowych, szoferzy, motorniczowie), następnie w przemyśle, wojsku (podoficerowie) i służbie publicznej. Wspomniana grupa liczyła 10 467 osób, tj. 5,4% proletariatu warszawskich.

Robotnicy wykwalifikowani w liczbie 64 374 osób stanowili podstawowy trzon proletariatu przemysłowego. W grupie tej odsetek ich przekraczał 54%, natomiast wśród ogółu robotników Warszawy odsetek ich wynosił ponad 33%. Szczególna dominacja robotników wykwalifikowanych występowała w przemyśle odzieżowo-galanteryjnym, maszynowym, elektrotechnicznym, budowlanym, skórzanym, drzewnym, poligraficznym.

Robotnicy niewykwalifikowani, stanowiący ponad 59% ogółu robotników warszawskich byli w absolutnej większości w takich gałęziach przemysłu, jak przemysł mineralny, metalowy, chemiczny, włókienniczy, papierniczy i usługi komunalne. Dominowali oni w służbie domowej, transporcie i komunikacji oraz wśród robotników zatrudnionych w służbie publicznej.

Obok zawodowego składu proletariatu Warszawy oraz jego podziału według stopnia kwalifikacji istotne znaczenie dla poznania procesów na warszawskim rynku pracy ma zbadanie składu narodowościowo-wyznaniowego (tabl. 3).

Robotnicy wyznania rzymskokatolickiego stanowili 78,3% ogółu robotników Warszawy, natomiast robotnicy wyznania mojżeszowego — 19,2%. Jeśli chodzi o stopień proletaryzacji to znacznie wyższy był on dla ludności wyznania rzymskokatolickiego (53% czynnych zawodowo) niż dla ludności wyznania mojżeszowego (29% czynnych zawodowo), posiadającej znaczny odsetek samodzielnych, zatrudnionych w handlu i rzemiośle.

Specyfikę składu proletariatu żydowskiego szczególnie wyraźnie ukazują dane ankiety Amerykańskiego Komitetu Pomocy, zorganizowanej w 1921 r.⁶ Ankieta objęła w Warszawie 12 414 zakładów przemysłowo-rzemieślniczych czynnych i nieczynnych, w których Żydzi brali udział w procesie wytwórczym. Spomiędzy 11 878 zakładów, czynnych w Warszawie w czasie przeprowadzania ankiety 7318, tj. 61,6% zakładów zatrudniało pracowników najemnych, zaś 4560 zakładów tj. 38,4% pracowników najemnych nie zatrudniało. Pracowali w nich wyłącznie właściciele oraz członkowie ich rodzin. Odsetek zakładów bez pracowników najemnych był wysoki, zwłaszcza w przemyśle budowlanym, maszynowym, drzewno-snycerskim i odzieżowym⁷.

We wszystkich zakładach czynnych, ujętych w ankiecie, liczba robotników Żydów wynosiła 23 826 — tj. 89,1% ogólnej liczby robotników tych zakładów. Blisko 42% robotników żydowskich przedsiębiorstw warszawskich skoncen-

⁶ Zob. *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety z 1921 r.* Opracowane pod kierownictwem Eliezera Hellera. T. I, cz. I, Warszawa. Warszawa 1922.

⁷ Ibidem, s. XXVI.

Tablica 2

Podział klasy robotników Warszawy wg działów, ważniejszych gałęzi i rodzajów zawodów z 1921 r.

Działy i ważniejsze gałęzie zawodu	Ogółem		Robotnicy							Chalupnicy w tys.	%	Odsątek robotników w stosunku do ogółu zawodowo czynnych w dziale czy gałęzi	
	czynni zawodo w tys.	%	czynni zawodo w tys.	%	rzemielnicy w tys.	%	wykwalifikowani w tys.	%	inni w tys.				%
ogółem mężczyźni i kobiety	413 283	100,00	192 882	100,00	10 467	100,00	64 374	100,00	115 664	100,00	2 377	100,00	46,7
mężczyźni	257 916		119 279		10 467		50 864		56 246		1 700		46,2
kobiety	155 367		73 603		—		13 510		59 416		677		47,4
rolnictwo, osadnictwo, ogrodnictwo, rybactwo	4 084	0,98	1 869	0,97	27	0,26	279	0,43	1 563	1,35	—		45,8
przemysł ogółem,	128 844	31,17	79 656	41,30	2 842	27,15	43 261	67,20	31 176	26,95	2 377	100,00	61,8
w tym górnictwo i kamieniołomy	980	0,22	91	0,11	5	0,18	2	0,00	84	0,27	—		32,5
mineralny	1 227	0,95	855	1,07	54	1,90	305	0,72	496	1,59	—		69,7
hutnictwo	109	0,08	5	0,06	—	—	—	—	5	0,01	—		2,0
metalowy	12 678	9,84	9 509	11,94	743	26,14	4 073	9,42	4 663	14,96	30	1,26	74,8
maszyn. i elektrotechn.	7 396	5,74	5 744	7,21	452	15,90	3 138	7,25	2 154	6,92	—		77,6
obróbka metali szlachetnych	2 684	2,08	1 301	1,88	31	1,10	804	1,86	427	1,37	39	1,64	48,5
chemiczny	2 904	2,25	1 682	2,11	126	4,43	16	0,04	1 540	4,94	—		57,9

włókienniczy	6 510	5,05	4 343	5,44	67	2,32	1 981	4,58	2 126	6,83	169	7,11	66,7
papierniczy	1 411	1,09	855	1,07	49	1,71	56	0,13	729	2,34	21	0,88	60,6
skórzany	4 115	3,19	2 819	3,53	73	2,62	1 613	3,73	1 051	3,37	82	3,45	68,5
drzewny	7 080	5,50	3 582	4,50	110	3,87	2 195	5,07	1 198	3,84	79	3,38	50,6
spożywczy	12 015	9,33	8 317	10,43	276	0,71	3 204	7,40	4 837	15,51	—	—	69,2
odzieżowy i galanteryjny	47 239	36,66	23 808	29,88	38	1,34	16 583	38,33	5 239	16,80	1984	83,46	50,4
poligraficzny	5 676	4,42	3 982	5,00	143	5,03	2 240	5,18	1 590	5,10	9	—	70,1
budowlany	9 265	7,19	6 066	7,61	131	4,61	4 068	9,40	1 867	5,99	—	—	65,5
gaz, woda, elektryczność	2 432	1,89	1 895	2,38	544	19,14	78	0,18	1 273	4,09	—	—	77,9
przemysł bez podania gałęzi	5 823	4,52	4 802	5,78	—	—	2 905	6,71	1 897	6,08	—	—	82,4
handel i ubezpieczenia	78 586	19,01	22 953	11,90	411	3,93	10 381	16,12	12 161	10,52	—	—	29,2
komunikacja i transport	31 963	7,73	18 978	9,84	4 982	47,60	3 634	5,64	10 362	8,96	—	—	59,4
służba publ., wolne zawody	49 927	12,08	14 610	7,57	1 099	10,50	3 411	5,31	10 100	8,73	—	—	29,3
służba domowa i inne usługi	39 171	9,48	35 600	18,46	5	0,05	1 899	2,95	33 696	29,13	—	—	90,9
armia, marynarka, lotnictwo osobowe i wojskowe	11 162	2,71	5 302	2,75	1 101	10,51	1 509	2,35	2 692	2,33	—	—	47,5
bezrobotni i osoby nie wykonujące pracy zawodowej	49 250	11,92	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
bez bliższego określenia i bez podania zawodu	20 296	4,92	13 914	7,21	—	—	—	—	131 914	12,03	—	—	68,5

Źródło: *Pierwszy powszechny spis RP z dnia 30 września 1921 r. Mieszkańca. Ludność. Stosunki zawodowe m. st. Warszawa. „Statystyka Polska”, t. XIV. Warszawa 1926, tabl. XVII, s. 22—46.*

Tablica 3

Podział wyznaniowy proletariatu Warszawy 1921 r.

Zawód obiektywny (działy)	Ogółem	Wyznanie													
		w %	rzym.- -kat. i orm.- -kat.	w %	prawo- sławne	w %	ewan- gelic- kie	w %	moj- żesz- we	w %	inne	w %			
ogółem czynni zawodowo	413 283		284 246		3598		9432		113 022		2985				
w %	100,0		60,7		0,9		2,3		27,3		0,8				
robotnicy czynni zawodowo	192 882	100,0	150 919	100,0	1237	100,0	2976	100,0	37 130	100,0	620	100,0			100,0
w %	100,0		78,3		0,6		1,6		19,2		0,3				
działy															
rolnictwo i ogrodnictwo	1 869	1,0	1 777	1,2	13	1,1	23	0,8	48	0,1	8	1,4			
przemysł	79 656	41,3	57 166	37,9	302	24,4	1 350	45,4	20 560	55,4	278	44,8			
handel	22 953	11,9	16 221	10,7	105	8,5	265	8,9	6 286	16,4	76	12,3			
komunikacja i transport	18 978	9,8	17 536	11,6	172	13,9	399	13,4	830	2,2	41	6,6			
służba publiczna	14 610	7,6	13 530	9,0	151	12,2	233	7,8	648	1,7	48	7,7			
armia	5 302	2,8	5 004	3,3	53	4,3	98	3,3	131	0,4	16	2,6			
służba domowa	35 600	18,4	27 635	18,3	352	28,5	446	15,0	7 025	18,9	132	21,3			
bez bliższego określenia, bez pod. zaw.	13 914	7,2	12 050	8,0	79	6,4	162	5,4	1 602	4,3	21	3,4			

Źródło: „Statystyka Polski”, t. XIV, tabl. XX, s. 58.

trowanych było w przemyśle odzieżowym, 13% w spożywczym, 12% w włókienniczym i 9% w przemyśle metalowym. Jak wskazuje tablica 3, bardzo niski procent robotników żydowskich zatrudniała komunikacja i transport, służba publiczna i armia. Natomiast wyższy od przeciętnego był procent bezrobotnych wśród robotników żydowskich. W ujętych przez ankietę zakładach, funkcjonujących w 1914 r. i 1921 r., liczba robotników spadła do 31,9% stanu przedwojennego. W branży budowlanej liczba zatrudnionych wynosiła za ledwie 11,5% stanu przedwojennego, w drzewnej 25,2%, odzieżowej 29,2%⁸. Były to konsekwencje zniszczeń wojennych i utraty rynków zagranicznych, szczególnie rynku rosyjskiego.

Specyficzną cechą żydowskiego proletariatu Warszawy był jego drobno-przemysłowy charakter. W zakładach drobnych, zatrudniających do 15 robotników skupionych było 79,5% proletariuszy żydowskich przedsiębiorstw przemysłowych Warszawy, w zakładach średnich (do 50 rob.) było ich 16,9%, a w zakładach większych (ponad 50 rob.) tylko 3,7%. Według statystyki Inspekcji Pracy za 1921 r. (obejmującej wszystkie przedsiębiorstwa posiadające motor lub zatrudniające powyżej 5 robotników) w zakładach drobnych było zatrudnionych 14,4% robotników, w zakładach średnich 39,0%, a w zakładach większych 46,6%⁹. Danych tych nie można porównać z danymi ankiety, obejmującej także żydowskie przedsiębiorstwa zatrudniające mniej niż 5 robotników.

Tablica 4

Podział proletariatu żydowskich przedsiębiorstw
Warszawy 1921 r.
wg stopnia koncentracji zatrudnienia

Grupa zakładów wg liczby zatrudnionych	Zatrudnieni robotnicy	
	liczba	odsetek %
1	2686	10,9
2— 3	5602	22,6
4— 5	3937	15,9
6—10	5133	29,7
11—15	2322	9,4
16—20	1202	4,9
21—30	1195	4,8
31—50	1750	7,1
51— i wyżej	926	3,7

Źródło: *Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce*, t. I, cz. I, s. XXXI.

Po tym szkicowym przedstawieniu niektórych cech składu proletariatu Warszawy przejdźmy do analizy dynamiki podaży i popytu siły roboczej na rynku pracy stolicy, koncentrując się na podstawowej grupie robotników Warszawy — przemysłowym proletariacie fabrycznym.

⁸ *Żydowskie przedsiębiorstwa...*, s. XXXVII.

⁹ *Rocznik Statystyczny 1921—1922*. Warszawa 1924, tabl. 197, s. 223.

Najpełniejszy obraz dynamiki wzrostu ilości robotników dostarcza, poza spisami powszechnymi, statystyka Kas Chorych i Inspekcji Pracy. Według statystyki Kasy Chorych (nie obejmującej robotników kolejowych, chałupników i części robotników zatrudnionych w przemyśle), obejmującej także część pracowników umysłowych, liczba najemnych pracowników ubezpieczonych wzrosła w Warszawie z 56 949 w 1920 r. do 181 088 w 1923 r.¹⁰ Cytowane liczby wskazują na to, że koniunktura inflacyjna lat 1920—1923 gwałtownie wzmożyła popyt na pracę najemną. Wzrost tego popytu znajdował wyraz przede wszystkim we wzroście zatrudnienia w zakładach kontrolowanych przez Inspekcję Pracy.

Analiza danych tablicy 5 potwierdza wnioski o szybkim rozwoju popytu na siłę roboczą, wynikające ze statystyki Kasy Chorych. Już w 1921 r. liczba robotników zatrudnionych w zakładach średnich i dużych powyżej 15 rob. kontrolowanych przez Inspekcję Pracy osiąga, a nawet nieznacznie przekracza poziom 1914 r. W 1921 r. liczba wspomnianych zakładów była wyższa niż w 1914 r. o 74, a liczba zatrudnionych robotników o 1911 osób. Cechą istotną warszawskiego rynku pracy był fakt, iż zdołał on znacznie szybciej niż rynek krajowy i większość rynków lokalnych przekroczyć wskaźniki przedwojenne. Źródła tego tkwiły w stołeczności miasta, która ściągała do Warszawy kapitały, wykwalifikowany personel techniczno-urzędniczy i różnego rodzaju rzutkie elementy gospodarce. Dodatkowo oddziaływała w tym czasie na tempo odbudowy struktura przemysłu warszawskiego, tj. dominacja gałęzi przetwórczych, których rozwój nie pochłaniał tyle środków inwestycyjnych co przemysł energetyczno-surowcowy. Polityka kredytowo-inwestycyjna państwa od zarania II Rzeczypospolitej starała się stworzyć w Warszawie centrum przemysłu wojennego, a więc przede wszystkim maszynowego, elektrotechnicznego i środków komunikacyjnych. Toteż jak wskazują dane tablicy 5, liczba zakładów tego przemysłu wzrosła w latach 1919—1923 z 211 do 627, a liczba zatrudnionych w nich robotników z 8952 do 25 831 osób. Już w lipcu 1919 r. istniało w Warszawie 17 zakładów wojskowych zatrudniających ponad 6 tys. robotników, których akcjami ekonomicznymi kierowała Rada Komitetów Robotniczych Zakładów Wojskowych. Główną rolę wśród wspomnianych zakładów odgrywały „Gerlach-Pulst”, Tow. Akc. Fabryki Maszyn „Parowóz”, Tow. Akc. Kolejek i Dróg Podjazdowych, Fabryki Amunicji, Prowiantownia, Zakłady Automobilowe „Praga”, „Aviata”, Zakłady Wojskowe Cytadeli Warszawskiej, „Ursus”, Fabryka Armatur i Mokotów¹¹. Szybko rozwijał się także popyt na najemną siłę roboczą w przemyśle chemicznym i poligraficznym. Bardzo powoli natomiast — ze względu na utratę rynków zagranicznych — rozwijał się popyt w przemyśle odzieżowo-galanteryjnym i włókienniczym.

Interesującym zjawiskiem analizowanego okresu do 1922 r. był spadek przeciętnej liczby zatrudnionych robotników w zakładach objętych Inspekcją Pracy. Był on spowodowany procesami względnej dekoncentracji zatrudnienia. Rozumiemy przez to pojęcie szybsze tempo wzrostu zatrudnienia w drobnych zakładach przemysłowych od tempa wzrostu zatrudnienia w zakładach średnich i większych.

Teza ta znajduje także poparcie w statystyce świadectw przemysłowych, wydanych w Warszawie w latach 1919—1923. Dane tej statystyki mogą być

¹⁰ Zob. *Sprawozdanie Zarządu Kasy Chorych m. Warszawy za rok 1924*. Warszawa 1924.

¹¹ „Związkowiec” nr 1/5/1919 z 10.VIII.1919, s. 9.

Tablica 5

Zatrudnienie w warszawskich zakładach przemysłowych podlegających Inspekcji Pracy 1919—1923

Przemysł	1919			1920			1921			1922			1923		
	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.
	mineralny	11	276	25	27	493	18	31	715	23	47	843	18	59	1 324
hutniczy i metal.	211	8 952	42	395	14 963	38	219	7 599	35	266	11 556	43	292	12 141	42
maszynowy i elektrotechn.							261	11 272	43	313	10 991	35	335	13 090	41
chemiczny	23	1 100	48	61	1 951	32	83	2 748	33	112	3 179	28	111	3 020	27
włókienniczy	106	3 042	29	292	8 499	29	137	2 659	19	224	3 993	18	260	4 573	18
papierniczy	99	1 688	17	178	3 608	20	66	1 095	17	84	1 460	17	93	1 597	17
poligraficzny							135	3 128	23	142	4 766	34	145	7 038	49
garbarski	62	1 671	27	69	2 478	36	57	1 536	27	69	1 630	24	84	2 142	26
drzewny	55	1 628	30	157	4 806	31	130	2 286	18	165	2 497	15	195	3 362	17
spożywczy	179	7 192	40	177	6 149	35	237	6 318	27	307	8 510	28	354	9 324	26
odzieżowy i galant.							197	6 337	32	241	6 151	26	252	6 113	24
budowlany	36	2 730	76	18	2 627	146	44	3 156	72	43	3 182	74	39	3 679	94
inne gałęzie							21	1 533	73	23	1 838	80	28	2 718	97
Razem	782	28 279	36	1 374	45 574	33	1 618	50 382	31	2 036	60 596	30	2 245	70 721	32

poza tym traktowane jako wskaźniki symptomatyczne, odzwierciedlające procesy inwestycyjne w przemyśle warszawskim, rozwijające popyt na siłę roboczą.

Tablica 6
Świadectwa przemysłowe wydane w Warszawie 1919—1923

Rok	Kategorie przedsiębiorstw								Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1919	8	12	16	147	319	409	1844	5 182	7 937
1920	8	10	18	270	440	514	2070	5 879	9 209
1921	18	17	59	302	489	587	2147	6 708	10 327
1922	20	12	50	344	521	623	3448	9 315	14 333
1923	21	12	53	370	558	688	2538	11 642	15 882

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1921—1922*, tabl. 154, s. 175 i *Rocznik Statystyczny 1923—1924*. Warszawa 1926, tabl. 221, s. 216.

Dane tablicy 6 wskazują, że przyrost większych zakładów przemysłowych (I i II kat.) w latach koniunktury inflacyjnej (1919—1923) wynosił 60%, zakładów średnich (II—V kat.) 100% i zakładów drobnych (VI—VIII kat.) również 100%. Wobec braku kapitałów, zewnętrznych rynków zbytu, nowoczesnych urządzeń przemysłowych szczególną dynamikę w Warszawie, jak i w całym kraju wykazywały przede wszystkim drobne zakłady przemysłowe typu rzemieślniczego. W latach 1918—1922 liczba rzemieślników warszawskich zgrupowanych w cechach wzrosła z 10 545 do 22 222¹².

Wzrost ludności Warszawy w latach 1919—1923 z 820,2 tys. do 960,4 tys. i poprzedzający ogólne tempo przyrostu wzrost ludności proletariackiej i sprostaryzowanej ludności grup i warstw zbliżonych do proletariatu powodował brak równowagi między podażą a popytem siły roboczej. Podaż siły roboczej wyprzedzała popyt na nią.

Tablica 7
Sytuacja na rynku pracy
według Państwowego Urzędu Pośrednictwa Pracy w Warszawie
w 1920—1923 (średnia roczna)

Rok	Zgłoszono		Liczba osób poszukujących pracy na 100 wolnych miejsc
	wolnych miejsc	poszukujących pracy	
1920	6816	18 211	267,2
1921	4986	8 249	165,4
1922	4429	5 825	119,3
1923	1879	2 537	135,0

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1921—1922*, tabl. 199, s. 226—228 i *Rocznik Statystyczny 1923—1924*, tabl. 263, s. 256—257.

Dane tablicy 7 uprawniają do wyciągnięcia wniosku, iż w latach 1921—1922 dysproporcja między podażą a popytem na siłę roboczą w Warszawie malała, już jednak w 1923 r. wzrosła.

¹² *Sprawozdanie z działalności Zarządu m. st. Warszawy za lata 1918—1923*. Warszawa 1925, t. II, s. 165.

Bardziej szczegółowe wnioski w przedmiocie stosunku podaży siły roboczej do jej popytu dostarcza analiza sytuacji na rynku pracy w poszczególnych grupach gałęziowych. I tak, o ile w 1923 r. na 100 wolnych miejsc poszukujących pracy było 135 osób, to w przemyśle odzieżowym, garbarskim, spożywczym było ich 235, w przemyśle włókienniczym 220, w budownictwie 214, a w przemyśle metalowym 202¹³. Poza aspektem branżowym należy podkreślić sezonowe zmiany na rynku pracy, niezależnie od wahań koniunktury.

W latach 1922—1923 szczególne nasilenie bezrobocia wystąpiło w miesiącach styczeń—kwiecień, najniższe w miesiącach letnich.

Największe nasilenie bezrobocia w Warszawie przypadało w analizowanym okresie na lata 1918—1919 oraz na pierwszą połowę 1920 r. W tym to okresie Warszawa była widownią licznych demonstracji bezrobotnych. Wśród nich wymienić można wiec bezrobotnych robotników z zakładów ewakuowanych do Rosji, zorganizowany 24 listopada 1918. Bezrobotni domagali się od rządu porozumienia z przemysłowcami w sprawie uruchomienia fabryk lub ich części. W razie oporu ze strony przemysłowców żądano od gabinetu Moraczewskiego uruchomienia fabryk i przejęcia ich pod zarządek państwowy¹⁴. 3 grudnia 1918 został zorganizowany wielki wiec bezrobotnych na Placu Saskim pod hasłem „chleba i pracy”. W rezolucji żądano uruchomienia przez rząd przemysłu oraz znacznego rozbudowania robót publicznych, doraźnej pomocy pieniężnej, aprowizacyjnej i mieszkaniowej, zniesienia prywatnych biur pośrednictwa pracy oraz przejęcia ich kompetencji przez instytucje zarządzane przez Radę Delegatów Robotniczych¹⁵.

Komunistyczna Rada Delegatów Robotniczych m. Warszawy, jak i socjalistyczna Warszawska Rada Delegatów Robotniczych, a następnie zjednoczona WRDR często na swych posiedzeniach omawiały sprawę bezrobocia. M. in. na III posiedzeniu WRDR z 23 listopada 1918 komuniści wystąpili z inicjatywą zorganizowania komitetów fabrycznych, które miały pod ogólnym kierownictwem związków zawodowych i RDR przystąpić do walki z sabotażem fabrykantów i przygotować grunt dla upaństwowienia przemysłu¹⁶. Socjalistyczna rada popierająca Tymczasowy Rząd Ludowy kładła nacisk na zadania typu gospodarczo-społecznego, traktując zapewnienie pracy powracającym z Rosji i Niemiec robotnikom jako zadanie najpilniejsze¹⁷. Z inicjatywy Tadeusza Żarskiego — działacza lewicy PPS, IV plenarne posiedzenie WRDR z 30 stycznia 1919 przyjęło specjalną rezolucję w sprawie bezrobocia, domagającą się zorganizowania dla wszystkich bezrobotnych, bez różnicy narodowości — pod kontrolą klasowych związków zawodowych i WRDR szerokiego frontu robót publicznych, zapewnienia bezrobotnym stałych zapomóg z funduszy państwowych i samorządowych, zorganizowania bezpłatnego odżywiania bezrobotnych oraz zaopatrywania ich w odzież i pomoc lekarską. Rezolucja domagała się także rekwizycji wolnych lokali, rekwizycji towarów u spekulantów i znacznego rozszerzenia funduszu pomocy bezrobotnych (kontrolowanego przez Radę) drogą opodatkowania klas posiadających¹⁸.

¹³ *Rocznik Statystyczny Warszawy 1923—1924*, tabl. 264, s. 259.

¹⁴ *Żądanie uruchomienia fabryk*. „Robotnik” nr 315 z 25.XI.1918.

¹⁵ „Robotnik” nr 331 z 4.XII.1918.

¹⁶ „Wiadomości Rady Delegatów Robotniczych m. Warszawy” nr 1 z 4.XII.1918.

¹⁷ Archiwum Zakładu Historii Partii (dalej AZHP) 167/III—5, nr 3.

¹⁸ *Rady Delegatów Robotniczych w Polsce 1918—1919. Materiały i dokumenty*. Tom I, Warszawska Rada Delegatów Robotniczych. Warszawa 1962, s. 207.

Bezrobocie w 1918 r. nie było tak wielkie jak w 1919 r., szczególnie w pierwszej jego połowie. Znaczna część pozbawionych pracy robotników nie mogąc utrzymać się w czasie wojny w Warszawie przeniosła się na wieś. Dopiero masowy powrót repatriantów, przy jednoczesnym zastoju gospodarczym, spowodowanym ruiną przemysłu, wywołały klęskę bezrobocia, szczególnie silną na wiosnę 1919 r. Od drugiej połowy 1919 r. przemysł warszawski zaczął podnosić się z upadku¹⁹.

W lutym 1919 r. zarejestrowano w Warszawie ponad 70 tys. bezrobotnych robotników, tj. dwukrotnie więcej niż zatrudniały przedsiębiorstwa rejestrowane przez Inspekcję Pracy. Pod naciskiem wieców i demonstracji, w czasie których popularne były rewolucyjne hasła komunistów i lewicy PPS oraz pod naciskiem WRDR zorganizowano w lutym 1919 r. Komitet Pomocy Bezrobotnym Miasta Stołecznego Warszawy, mający swą siedzibę przy ul. Aleje Jerozolimskie 56. W skład Komitetu weszli przedstawiciele rządu, Zarządu Miejskiego, Rady Głównej Opiekuńczej, Towarzystwa Przemysłowców. Reszta miejsc w ilości 24 na ogólną liczbę 32 zarezerwowano dla przedstawicieli WRDR²⁰. Z inicjatywy Komitetu, Ministerstwo Robót Publicznych, Magistrat m. Warszawy rozszerzały roboty publiczne dla bezrobotnych. W lipcu i sierpniu na robotach magistrackich zatrudnionych było 18 tys. robotników. Wobec braku narzędzi pracowano na dwie zmiany przy remontach budowli, kopaniu rowów odwadniających i robotach rolnych. Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w 1920 r. spadła z 38 145 osób w styczniu do 9143 w lipcu²¹. Na spadek bezrobocia obok koniunktury wpłynęła mobilizacja wojenna²². W tymże roku maksymalna liczba zatrudnionych bezrobotnych przy robotach publicznych wynosiła 4638 osób (styczeń 1920). Wzrosła ona do 12 429 w listopadzie 1921 r., utrzymując się na tym poziomie w 1922 r.²³ Niezależnie od robót publicznych miasto starało się przeciwstawić istniejącemu zastojowi budowlanemu. W tym celu 13 listopada 1920 powołano Komisję Rozbudowy, przekształconą w połowie 1923 r. w Komitet Rozbudowy. Zadaniem Komisji było stworzenie preferencji kredytowo-inwestycyjnych dla budownictwa mieszkaniowego. W latach 1919—1921 liczba budynków ukończonych wynosiła 1019, z tego 650 stanowiły budynki państwowe, a tylko 344 budynki prywatne. W latach 1922—1923 liczba budynków ukończonych w Warszawie wynosiła już tylko 717, były to przede wszystkim, w przeciwieństwie do poprzedniego okresu budynki prywatne²⁴.

Mimo wzrostu zatrudnienia w latach 1921—1922 akcja bezrobotnych o uzyskanie pracy trwała. 17 stycznia 1922 w sali gmachu Państwowego Urzędu Pośrednictwa Pracy przy placu Narutowicza zgromadzenie bezrobotnych żądało natychmiastowego uruchomienia wszystkich zakładów i fabryk, usunięcia z zajmowanych posad państwowych i miejskich właścicieli domów oraz sklepów i zatrudnienia na ich miejsce bezrobotnych, wprowadzenia kontroli robotniczej nad pracą Państwowego Urzędu Pośrednictwa Pracy. Po wiecu bezrobotni udali się pod Sejm, gdzie wybrali delegatów do Marszałka Trapezyńskiego²⁵. 23 lutego 1922 stanęły w Warszawie wszystkie poważniejsze zakłady przemysłowe. Tłum strajkujących robotników zalegał plac Teatralny,

¹⁹ Sprawozdanie Zarządu Miejskiego za 1918—1923, t. II, s. 158.

²⁰ Komitet Pomocy Bezrobotnym m. st. Warszawy. „Robotnik” nr 58 z 2. II.1919.

²¹ Sprawozdanie Zarządu Miejskiego za 1918/1923, t. II, s. 160.

²² Ibidem, s. 158.

²³ Rocznik Statystyczny 1921—1922, tabl. 203, s. 230.

²⁴ Ibidem, tabl. 14, s. 8.

²⁵ AZHP Komisariat Rządu na m. st. Warszawę 297/IV—2, k. 29.

gdzie przemawiali znani działacze socjalistyczni, m.in. Norbert Barlicki, Zygmunt Żuławski, Rajmund Jaworowski oraz poseł komunistyczny Stanisław Łańcucki. W zorganizowanym po wiecu pochodzie 2/3 stanowili bezrobotni, w tym bardzo wielu żołnierzy, zdemobilizowanych po zawarciu traktatu ryskiego²⁶. „Wśród bezrobotnych — donosił meldunek policyjny z 7 marca 1922 — panuje coraz silniejsze wzburzenie, które znajduje swój wyraz w agitacji ulicznej wśród tłumów oczekujących pracy”²⁷. 6 marca 1922 zebrany przed Urzędem Pośrednictwa Pracy tłum 1000 bezrobotnych wtargnął siłą do gmachu bronionego przez policję.

Wzajemne relacje między podażą a popytem na siłę roboczą odzwierciedlała jej cena — płaca robocza. Istotny wpływ na kształtowanie płac wywierały akcje zarobkowe proletariatu Warszawy. Od 1918 do 1923 r. bezustannie wzrastała ilość strajków — z 42 do 140, podczas których rozwijał się i krzepił organizacyjnie ruch zawodowy²⁸. W 1922 r. w związkach zawodowych Warszawy było zrzeszonych 81 430 pracowników najemnych, w tym ponad 6000 urzędników państwowych i komunalnych. Blisko 35 tys. członków zrzeszały związki, podporządkowane Komisji Centralnej Związków Zawodowych (w 1921 r. tylko 9,5 tys. członków), 16 tys. związki luźne, tyleż zrzeszało także Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe RP. Silne wpływy w ruchu zawodowym Warszawy posiadała Rada Centralna Klasowych Związków Zawodowych, znajdująca się pod politycznym patronatem Bundu. Zrzeszała ona blisko 12 tys. robotników żydowskich, głównie przemysłu odzieżowego, włókienniczego i spożywczego. Zjednoczenie Zawodowe Polskie zrzeszało w tym czasie w Warszawie niespełna 3 tys. członków²⁹. Akcje ekonomiczne związków zawodowych, szczególnie kierunku klasowego jednoczącego pepesowców, bundowców i komunistów powodowały wzrost wskaźnika realnej wartości umownych stawek płac w pierwszym półroczu 1921 r. do 98% stanu z 1914 r. Począwszy od drugiego półroczu stawki te zaczęły obniżać się i w okresie hiperinflacji, tzn. w drugim półroczu 1923 r., spadły do 57% stanu przedwojennego³⁰.

Gwałtowne pogorszenie sytuacji na rynku pracy, szczególnie na odcinku płac, spowodowało podjęcie przez klasowe związki zawodowe w połowie października 1923 r. akcji masowych, pod hasłem walki o minimum płac, według tygodniowo regulowanych budżetów Głównego Urzędu Statystycznego i przymusowe stosowanie wskaźnika kosztów utrzymania. W razie odmowy realizacji żądań robotniczych grożono wybuchem strajku powszechnego³¹. W lipcu 1923 r. wybuchł ogólny strajk metalowców, któremu początek dali robotnicy Lilpopa i Warszawskiego Akcyjnego Towarzystwa Budowy Parowozów³². 4 listopada 1923 na wielkim wiecu robotniczym Warszawska Rada Związków Zawodowych³³ proklamowała strajk generalny³⁴. Wykazali w nim dużą aktyw-

²⁶ Ibidem, k. 106.

²⁷ Ibidem, k. 126.

²⁸ *Rocznik Statystyczny 1923—1924*, tabl. 268, s. 266 i Tadeusz Szturm de Sztrem, *Place zarobkowe w okresie dewaluacji pieniężnej*, Warszawa 1924, s. 12.

²⁹ *Rocznik Statystyczny 1921—1922*, tabl. 204, s. 231.

³⁰ Stanisław Rychliński, *Zarobki robotników przemysłowych w dziesięcioleciu 1918—1928*, Warszawa 1929, s. 28.

³¹ „Przegląd Związkowy” nr 5 z grudnia 1923, s. 2.

³² „Robotnik” nr 192 z 17. VII.1923.

³³ Warszawska Rada Związków Zawodowych pod nazwą Rady Robotniczej Związków Zawodowych m. Warszawy — powstała 10.VIII.1918. Od 15.V.1919 opierała się ona na statucie wzorcowym KC ZZ (zob. „Związkowiec” nr 1/5 z 10.VIII.1919).

³⁴ Ibidem, nr 302 z 5.XI.1923.

ność metalowcy, robotnicy miejscy, tramwajarze, gazownicy i strażacy³⁵. W kilka tygodni po strajku, który szczególnie ostry charakter przybrał w Krakowie, Tarnowie i Borysławiu, 14 grudnia 1923 podał się do dymisji drugi gabinet Witosa³⁶. Gabinet Władysława Grabskiego przystąpił do naprawy skarbu, otwierając nowy etap rozwoju sytuacji na warszawskim rynku pracy oraz innych rynkach lokalnych.

III. WAHANIA NA WARSZAWSKIM RYNKU PRACY W LATACH 1924—1929

Analizę wahań na warszawskim rynku pracy w latach 1924—1929 rozpoczniemy od przedstawienia głównych elementów kształtujących podaż siły roboczej. W interesującym nas okresie ludność Warszawy wzrosła z 965 tys. do 1086 tys.

Tablica 8
Przyrost ludności Warszawy 1924—1929

Rok	Przyrost		
	naturalny	napływowy	rzeczywisty
1924	6645	20 568	27 213
1925	8876	14 100	22 976
1926	7278	6 278	13 556
1927	5127	16 078	21 205
1928	5934	30 184	36 118
1929	5106	18 067	23 173

Źródło: *Rocznik Statystyczny Warszawy 1929*. Warszawa 1931, tabl. 27, s. 12.

Porównanie danych tablicy 8 z danymi tablicy 1 wskazuje, że w przeciwieństwie do lat 1920—1923, kiedy o wzroście ludności Warszawy w warunkach ujemnego salda ruchów migracyjnych decydował przyrost naturalny, w latach 1924—1929 głównym czynnikiem wzrostu ludności stolicy był przyrost ludności, na skutek dodatniego salda ruchów migracyjnych. Tendencja tego przyrostu zbiegła się w tym czasie z wahaniami koniunktury gospodarczej. Słabła ona do 1926 r., następnie wzrastała w latach 1927—1928.

W 1926 r. na zmniejszenie przyrostu rzeczywistego, a w większym jeszcze stopniu podaży siły roboczej wpływała emigracja do Francji, wynosząca 2180 osób. W 1927 r. spadła ona do 428 osób³⁷.

W latach 1924—1929, mimo koniunkturalnych wahań zatrudnienia rosła szereg klasy robotniczej Warszawy. Liczba uprawnionych do świadczeń Kasy Chorych (bez rodzin) wzrosła w tym czasie z 190,5 tys. do 264 tys. osób³⁸.

Ważnym przyczynkiem do zbadania struktury klasy robotniczej tego okresu, szczególnie zakładów rzemieślniczych i drobnych, są dane spisu tych zakładów przemysłowych z 1926 r.³⁹, przy czym — dodajmy — że jako prze-

³⁵ Ibidem, nr 303 z 6.XI.1923.

³⁶ Adam Próchnik, *Pierwsze piętnastolecie Polski Niepodległej*. Warszawa 1957, s. 174.

³⁷ „Statystyka Pracy” 1932, z. 1, s. 102.

³⁸ *Sprawozdanie Zarządu Kasy Chorych m. Warszawy za 1931 r.* Warszawa 1933, s. 178.

³⁹ Zob. *Wyniki spisu zakładów rzemieślniczych i przemysłowych w Warszawie z 1926 r.* Warszawa 1930.

mysł drobny traktowano zakłady zatrudniające do 19 robotników, przemysł średni reprezentowały zakłady zatrudniające od 20 do 99 robotników, a przemysł wielki — zakłady zatrudniające powyżej 100 robotników.

Tablica 9

Skład proletariatu Warszawy w 1926 r. wg gałęzi i stopnia koncentracji zatrudnienia

Przemysł	Rze- miosło	Przemysł		Razem	Rze- miosło	Przemysł		Razem
		drobny	średni i wielki			drobny	średni i wielki	
	% ogółu robotników				% robotników w danej gałęzi			
mineralny	0,5	1,9	0,3	0,7	24,5	55,8	19,7	100,0
metalowy	5,0	12,0	21,5	13,3	14,0	19,0	67,0	100,0
maszyn. i elektrot. obróbki metali	0,5	5,0	24,1	11,3	1,8	9,4	88,8	100,0
szlachet.	2,8	2,7	1,9	2,4	43,3	24,1	32,6	100,0
chemiczny	0,9	4,4	7,2	4,2	8,2	21,7	70,1	100,0
włókienniczy	4,5	9,2	5,4	5,8	29,1	32,9	38,0	100,0
papierniczy	1,6	2,9	2,8	2,4	25,7	26,0	48,3	100,0
garbarski	2,4	3,3	2,6	2,7	33,4	26,4	40,2	100,0
drzewny	10,1	11,0	3,0	7,4	51,2	31,6	17,2	100,0
spożywczy	5,2	17,3	11,2	10,2	18,9	35,7	45,4	100,0
odzieżowy i galant.	63,3	21,3	7,2	31,2	76,0	14,4	9,6	100,0
poligraficzny	2,0	7,4	6,7	5,1	14,7	30,8	54,5	100,0
budowlany	1,2	1,6	5,4	3,0	15,2	10,9	73,9	100,0
przedsięb. użyt. publ.	—	—	0,7	0,3	—	—	100,0	100,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	37,4	21,1	41,5	100,0

Źródło: Wyniki spisu zakładów rzemieślniczych przemysłowych w Warszawie z 1926 r. Warszawa 1930, tabl 1, s. 5.

Spis nie objął przy tym wszystkich warszawskich zakładów przemysłowych, m.in. części zakładów budowlanych, elektrowni i gazowni. Spis ten w porównaniu z danymi spisu powszechnego 1921 r. (por. tablica 2) wskazuje na bardzo powolne zmiany w składzie proletariatu warszawskiego. Ukazuje on, iż proletariąt zakładów średnich i wielkich stanowił tylko 41,5% robotników zatrudnionych w przemyśle warszawskim, natomiast 58,5% robotników zatrudniały zakłady rzemieślnicze i drobne zakłady przemysłowe. Wspomniany odsetek ilustruje wysoki stopień powiązania robotników warszawskich z sektorem drobnotowarowym. Jak wskazują dane tablicy 9, robotnicy w zakładach rzemieślniczych dominowali w takich gałęziach jak przemysł odzieżowo-galanteryjny, drzewny i obróbki metali szlachetnych. Robotnicy zakładów drobnych stanowili wysoki odsetek (ponad 30%) w przemyśle mineralnym, spożywczym, włókienniczym, drzewnym i poligraficznym. Robotnicy średnich i dużych zakładów posiadali absolutną większość w przemyśle maszynowym, elektro-technicznym, budowlanym, metalowym, chemicznym i poligraficznym. Nadal utrzymywała się supremacja odzieżowców nad metalowcami i spożywczymi.

Przechodząc do przedstawienia popytu na pracę pragniemy zwrócić raz

jeszcze uwagę na dynamikę zatrudnienia w zakładach zarejestrowanych w Inspekcji Pracy.

Dane tablicy 10 wskazują, że w 1924 r. nastąpiło nieznaczne pogorszenie sytuacji na warszawskim rynku pracy w stosunku do 1923 r. Pogorszenie to wystąpiło w przemyśle poligraficznym, mineralnym, chemicznym, włókienniczym i odzieżowo-galanteryjnym. Nieznaczny wzrost zatrudnienia natomiast notowano w przemyśle hutniczo-mechanicznym, maszynowym, elektrotechnicznym i budowlanym. Przeciętna liczba zatrudnionych na jeden zakład pozostała w roku 1924 na poziomie roku 1923. Tendencję koncentracji zatrudnienia wykazywał przemysł hutniczo-mechaniczny, maszynowy, elektrotechniczny i budowlany. W 1925 r. nastąpiło poważne pogorszenie sytuacji. Liczba robotników zatrudnionych w zakładach rejestrowanych przez Inspekcję Pracy spadła w porównaniu do 1924 r. o ponad 5,8 tys. osób, a liczba zakładów o 237.

O ile pierwszy okres reform Władysława Grabskiego, po początkowej depresji, która zaciążyła na spadku zatrudnienia w 1924 r., przyniósł pewne uspokojenie w drugiej połowie 1924 r., o tyle w 1925 r. nastąpiło wyraźne pogorszenie sytuacji, spowodowane głównie trudnościami finansowymi. Trudności te znajdowały wyraz w braku kredytu, niewypłacalności klientów, zahamowaniu inwestycji i ograniczeniu zamówień wojskowych dla warszawskich fabryk metalowych i elektrotechnicznych. Przejawy recesji szczególnie wyraźnie występowały w przemyśle mineralnym, włókienniczym, skórzanym, drzewnym, odzieżowo-galanteryjnym i budowlanym⁴⁰. Do połowy 1926 r. recesja gospodarcza miała tendencję przechodzenia w kryzys, co wpłynęło na dalszy spadek zatrudnienia o ponad 4 tys. osób, mimo że liczba zakładów przemysłowych zarejestrowanych w Inspekcji Pracy wzrosła o 23. Rezultatem tego był proces dekoncentracji zatrudnienia, który wyraźnie zarysował się w przemyśle hutniczo-mechanicznym, poligraficznym i budowlanym.

Począwszy od drugiej połowy 1926 r. koniunktura gospodarcza Warszawy, podobnie jak i w całym kraju przeszła fazę poprawy, przeradzając się w latach 1927—1929 (do jesieni) w fazę rozkwitu.

Przyczyny poprawy gospodarczej w drugim półroczu 1926 r., następnie w 1927 r., tkwiły w stabilizacji waluty, ułatwieniach kredytowych, preferencjach celnych i wydatnym rozszerzeniu rynku wewnętrznego i zagranicznego⁴¹. W 1927 r. liczba robotników zatrudnionych w warszawskich zakładach pracy podlegających Inspekcji Pracy zwiększyła się o ponad 12 tys. We wszystkich gałęziach przemysłu wystąpił wzrost zatrudnienia, a jego tempo było większe od tempa wzrostu ilości zakładów, w związku z czym przeciętna liczba zatrudnionych robotników na zakład podskoczyła z 31 w 1926 r. do 34 w 1927 r. Szczególny przyrost zatrudnienia notowały: przemysł budowlany, odzieżowy, spożywczy, włókienniczy, chemiczny. Słabiej natomiast rozwinął się przemysł maszynowy, elektrotechniczny i hutniczo-mechaniczny.

W 1928 r. życie gospodarcze Warszawy wyraźnie wkroczyło w fazę rozkwitu koniunkturalnego. Liczba zatrudnionych robotników wzrosła o dalsze 8 tys., a liczba zakładów przemysłowych o 314. Znaczny przyrost zatrudnienia wystąpił w przemyśle włókienniczym, chemicznym, maszynowym, elektrotechnicznym i budowlanym. Pragniemy zaznaczyć, że tempo przyrostu zatrudnienia w 1928 r. było wyższe od rejestrowanego w Inspekcji Pracy, a to na skutek

⁴⁰ *Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1925 r.* Warszawa 1927, s. 4—8.

⁴¹ *Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1927 r.* Warszawa 1929, s. 3.

Tablica 10

Stan zatrudnienia w przemyśle warszawskim w latach 1924—1929

Przemysł	1924			1925			1926			1927			1928			1929			
	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	zakł.	rob.	przec. na zakł.	
mineralny	55	1 091	20	44	522	12	48	557	12	61	797	13	75	1 180	16	94	1 448	15	
hutniczy, mech.																			
przerób. metali maszynowy	288	14 376	50	272	13 109	48	281	11 670	42	310	13 412	44	327	13 526	41	382	14 209	37	
i elektrotechn.	316	15 684	50	311	16 050	52	313	14 888	48	320	15 736	49	338	18 593	55	411	20 765	51	
chemiczny	114	2 833	25	103	2 984	29	107	3 108	29	121	3 844	32	134	4 648	35	165	5 322	32	
włókienniczy	257	4 385	17	179	3 677	21	179	3 472	19	202	4 318	23	237	5 542	22	265	5 724	22	
papierniczy	100	1 557	16	80	1 501	19	81	1 372	17	86	2 012	23	97	2 449	25	125	2 663	21	
poligraficzny	142	3 889	27	137	4 141	30	158	3 978	25	193	4 313	23	202	4 609	23	223	5 540	25	
skórzany	80	2 175	27	68	1 552	23	62	1 602	26	68	2 037	30	80	2 064	26	87	1 882	21	
drzewny	224	3 240	14	196	2 528	13	196	2 182	11	227	3 142	14	245	3 496	14	316	4 182	13	
spożywczy	341	9 564	28	346	8 112	23	330	7 273	22	341	8 904	26	363	9 675	27	444	10 784	24	
odzieżowy	201	4 801	24	150	3 396	23	153	3 616	24	172	5 127	30	204	5 292	26	390	6 722	17	
budowlany	35	4 270	122	35	2 655	76	33	2 134	65	30	3 650	122	37	4 154	112	130	8 932	69	
inne gałęzie przemysłu	24	2 461	103	19	4 270	225	22	4 296	195	23	5 027	219	30	5 127	171	48	8 097	168	
Razem	2177	70 326	32	1940	64 497	33	1963	60 248	31	2154	72 319	34	2369	80 375	34	3080	96 270	32	

Źródło: Rocznik Statystyczny Warszawy 1928, Warszawa 1930, tabl. 163, s. 140; Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1929 r. Warszawa 1931, tabl. I, s. 14/15.

tego, że Inspekcja w 1928 r. skreśliła z rejestrów pewną liczbę zakładów pracy. W 1929 r. wystąpił w Warszawie nie spotykany w dziejach okresu międzywojennego przyrost zatrudnienia robotników; w stosunku rocznym wynosił on, według statystyki Inspekcji Pracy, blisko 16 tys. osób, tj 20% stanu 1928 r. Mimo tego poważnego wzrostu nie dało się zauważyć tendencji do koncentracji zatrudnienia, bardzo szybko bowiem wzrosła ilość zakładów, mianowicie w stosunku do 1928 r. o 30%. Przyrost zatrudnienia, trwający do jesieni 1929 r. był szczególnie silny w przemyśle budowlanym (o 112%), usługach komunalnych, przemyśle odzieżowym, drzewnym i poligraficznym. Przemysł skórzany jako jedyna gałąź przemysłu warszawskiego oparta w znacznej mierze na prymitywnych metodach produkcji już w 1929 r. zaczął przeżywać kryzys, znajdujący wyraz w spadku liczby zakładów i zatrudnionych w nich robotników.

Po tej charakterystyce przemian w stanie zatrudnienia w przemyśle warszawskim można skonstatować, że w latach 1924—1929 dało się ogólnie zauważyć dwie fazy. Pierwsza trwała od jesieni 1923 r. do lata 1926 r. Była to faza recesji, spowodowana trudnościami stabilizacji walutowej i konsekwencjami koniunktury światowej, a szczególnie wojny celnej z Niemcami. Druga faza trwała od lata 1926 r. do jesieni 1929 r. Była to faza ożywienia, przechodzącego w rozkwit. W 1929 r. w porównaniu do 1926 r. liczba zatrudnionych robotników w warszawskich zakładach przemysłowych wzrosła o ponad 36 tys., tj. o 59%, liczba zakładów rejestrowanych w Inspekcji Pracy wzrosła w tym czasie o 1117, tj o 57%. Dane te charakteryzują specyfikę struktury gospodarczej Warszawy. Mimo postępów koniunktury, procesy koncentracji kapitalistycznej rozwijały się bardzo powoli. Drobnomieszczactwo warszawskie wykorzystало zdobyte oszczędności do mnożenia drobnych zakładów, dających źródła dochodów członkom rodzin, którzy z wielkimi trudnościami mogli przejść do warstw i grup społecznych stojących wyżej w hierarchii społecznej. Strukturalne bezrobocie natomiast utrudniało rzemieślnikom i chałupnikom dostęp do przemysłu w charakterze pracowników najemnych. Wahania w stanie bezrobocia tego okresu ilustruje tablica 11.

Tablica 11

Bezrobocie w Warszawie w 1924—1929

Rok	Pozostało na miesiąc następny		Poszukujących pracy na 100 wolnych miejsc
	wolnych miejsc	nieumieszczonych	
1924	939	1 669	178
1925	291	4 417	488
1926	146	13 447	1291
1927	176	10 882	1044
1928	138	7 612	820
1929	192	9 825	1113

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1928*, tabl. 171, s. 148; *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 175, s. 90.

Dane Państwowego Urzędu Pośrednictwa w Warszawie, który nie obejmował rejestracją wszystkich bezrobotnych, wskazują, że w latach 1924—1926 w związku ze spadkiem zatrudnienia i poważnym wzrostem ludności napływo-

wej bezrobocie w Warszawie wzrosło. W latach następnych napływ ludności, szczególnie chłopskiej, był jeszcze większy. Stąd też mimo wzrostu zatrudnienia liczba bezrobotnych była wysoka, wynosiła około 10% stanu zatrudnionych robotników w przedsiębiorstwach zarejestrowanych w Inspekcji Pracy. Charakterystyczny był wzrost bezrobocia w 1929 r., zapowiadający długotrwały kryzys. Stan bezrobocia w grudniu 1929 r. wynosił 13 612 osób, tj. przekroczył średnią roczną bezrobocia w 1926 r.

Interesująca była sytuacja w 1929 r. na branżowych rynkach pracy. Na 100 wolnych miejsc w warszawskim przemyśle włókienniczym 2280 robotników poszukiwało pracy, w przemyśle budowlanym 1548, a w rolnictwie 1014. Stosunkowo najlepiej przedstawiała się sytuacja w dziale służby domowej, gdzie na 100 wolnych miejsc poszukiwało pracy tylko 159 osób⁴².

Rosnące bezrobocie stało się jednym z istotnych powodów ożywienia działalności warszawskiej organizacji KPP, która w grudniu 1929 r. powołała Ogólnowarszawski Komitet Bezrobotnych, mający znaczne wpływy wśród robotników budowlanych i odzieżowców⁴³.

Przy analizie źródeł wahań popytu na siłę roboczą pomocne są dane dotyczące dynamiki rozwoju ogółu przedsiębiorstw warszawskich i osiągniętych przez nich obrotach.

Tablica 12

Przedsiębiorstwa przemysłowe Warszawy 1924—1929

Rok	Kategorie								Ogółem	Obrót ustalony w mln zł
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
1924	15	10	41	285	416	622	2367	14 616	18 372	372
1925	8	12	38	293	436	574	1994	16 231	19 586	393
1926	9	8	45	265	433	501	1632	14 959	17 152	416
1927	10	8	34	305	472	539	1751	12 272	15 391	607
1928	8	8	44	337	551	545	1867	14 103	17 453	862
1929	12	12	55	309	591	561	2005	13 453	17 058	823

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1928*, tabl. 332, s. 258 i *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 260, s. 125 i tabl. 262, s. 126.

Dane tablicy 12 wskazują na znaczny wzrost obrotów w warszawskich przedsiębiorstwach w latach 1926—1928. W 1929 r., mimo że średnia roczna zatrudnienia w przedsiębiorstwach zarejestrowanych w Inspekcji Pracy poważnie wzrosła, ogólne obroty przedsiębiorstw warszawskich spadały, zmniejszała się także ilość przedsiębiorstw, szczególnie najmniejszych (VIII kategorii).

Popyt na siłę roboczą w przemyśle budowlanym, zatrudniającym 9% warszawskich robotników stwarzał ruch budowlano-inwestycyjny. W latach 1924—1929, a zwłaszcza 1927—1929 wzrosła w porównaniu z okresem inflacji liczba ukończonych izb mieszkalnych. I tak w 1924 r. wynosiła ona 3763, natomiast w 1929 r. — 8388. Największy przyrost izb wystąpił w tym czasie na Mokotowie, Pradze-Południu, na Koszykach, Żoliborzu i Grochowie⁴⁴. Analizowany okres charakteryzował się rozwojem spółdzielczości mieszkaniowej. Powstały

⁴² *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 176, s. 91.

⁴³ Archiwum Mikrofilmów Zakładu Historii Partii, Kom. Rządu 34/1929, k. 900.

⁴⁴ *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 16, s. 7.

wówczas kolonie Staszica, Lubeckiego, domy oficerskie i urzędnicze Żoliborza oraz częściowo Mokotowa⁴⁵. Korzystnie na ożywienie ruchu budowlanego i ogólnego ruchu inwestycyjnego w Warszawie wpłynęła 7% amerykańska pożyczka obligacyjna, zaciągnięta w postaci trzydziestoletnich zagranicznych amortyzacyjnych złotych obligacji, wartości 10 mln dolarów, po kursie realizacyjnym 82,5. Pożyczkę tę, zabezpieczoną na dochodach z udziału miasta w podatku dochodowym, dodatku do podatku przemysłowego oraz podatkach lokalowym i ładunkowym zużyto na inwestycje tramwajowe, gazowe, wodociągowe, rozbudowę szpitali i budowę Muzeum Narodowego⁴⁶. Pożyczka amerykańska mimo uciążliwych warunków spłaty spotęgowała w Warszawie nastroje proinwestycyjne. Zarząd Miejski, kierowany od 1927 r. przez prezydenta inż. Zygmunta Słomińskiego, zamykał okres 1924—1929 takimi pozycjami inwestycyjnymi, jak: zbudowanie nowoczesnej piekarni, wprowadzenie mechanicznego oczyszczania miasta, rozwój komunikacji autobusowej, wybudowanie 40 nowych gmachów szkolnych i blisko 4,7 tys. izb mieszkalnych oraz znaczne rozbudowanie linii tramwajowych i wodociągowych⁴⁷.

Wspomniane ożywienie inwestycji komunalnych, powodujące wzrost popytu na siłę roboczą nie zdołało zlikwidować rosnących dysproporcji w ówczesnym stanie urządzeń miejskich. Pisał o tym wyraźnie prezydent Słomiński: „Brud, niechlujstwo, nieurządzone tereny, rudery, parszywe glinianki, cuchnące nory, bajora, przeokropne błota i kurz, brak ulic, brak chodników, wody itp. wszystko to musi trwać bardzo długie lata, gdyż koszt urządzenia tych przedmięt wynosi około 800 mln zł, a w ciągu 10 lat wydano 100 mln i w szybszym tempie Warszawa nie jest w stanie więcej wydawać”⁴⁸.

Po tych incydentalnych uwagach na temat niektórych zjawisk wpływających na popyt na siłę roboczą, pragniemy zwrócić uwagę na wzajemną relację popytu i podaży, wyrażającą się w cenie siły roboczej.

Tablica 13

Wskaźniki płac robotników warszawskich 1925—1929
(1927 = 100)

Wskaźniki przeciętnej płacy	Rok				
	1925	1926	1927	1928	1929
nominalnej	82,5	89,2	100,0	112,0	120,2
realnej	112,2	98,8	100,0	109,4	112,7

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 174, s. 86.

Płace nominalne i realne w świetle stawek i umów zbiorowych wywalczonych przez robotników warszawskich, w ujęciu wskaźnikowym przedstawia tablica 13.

⁴⁵ Eugeniusz Szwanowski, *Warszawa. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*. Warszawa 1952, s. 30.

⁴⁶ Józef Zawadzki, „*Samorząd Warszawy*” [w:] *Warszawa 1918—28*. Warszawa 1929, s. 106.

⁴⁷ Zygmunt Słomiński, *Gospodarka Warszawy w dobie kryzysu 1930—1934*. Warszawa 1936, s. 17.

⁴⁸ Zygmunt Słomiński, *Potrzeby Warszawy*. Warszawa 1929, s. 13.

W okresie reform Grabskiego nastąpił wzrost wskaźnika przeciętnej płacy realnej. W 1926 r. wskaźnik ten spadł, by znowu podnieść się w okresie wzmożonego popytu na siłę roboczą w latach 1927—1928.

Ruch strajkowy Warszawy, który w tym czasie w 70% akcji stawiał żądania czysto ekonomiczne. Rozwijał się on nieproporcjonalnie do kierunku rozwoju koniunktury. W latach 1924—1926 liczba strajków spadła z 99 do 47, a w latach 1927—1928 wzrosła z 62 do 101, by znowu spaść w 1929 r. do 86⁴⁹. Wzrost strajków w okresie ożywienia koniunktury należy tłumaczyć tym, że powstały wówczas większe szanse zrealizowania żądań rewindykacyjnych klasy robotniczej.

IV. WPŁYW KRYZYSU NA RYNEK PRACY WARSZAWY LAT 1930—1934

W latach kryzysu, podobnie jak i w okresie poprzednim, na podaż siły roboczej wpłynął poważnie wzrost ludności stolicy: z 1126,4 tys. w 1930 r. do 1200,2 tys. w 1934 r. Był to przyrost mniejszy niż w okresie dobrej koniunktury lat 1925—1929, kiedy to ludność Warszawy wzrosła z 992,5 tys. do 1086,3 tys. osób. W okresie kryzysu poważnym wahaniem ulegał przyrost ludności napływowej do stolicy. W 1930 r. przyrost ten wynosił zaledwie 3864, w 1931 r. wzrósł do 21 570⁵⁰, w 1932 r. spadł do 5588, a w latach 1933—1934 przekraczał 16 tys.⁵¹ Obok spadku przyrostu ludności napływowej do Warszawy, w latach kryzysu wystąpił także spadek przyrostu naturalnego. O ile przeciętna roczna przyrostu naturalnego wynosiła dla Warszawy w latach 1924—1928, 6,5%, to w latach 1931—1935 spadła ona do 2,3%⁵². Wreszcie znacznie mniejszy wpływ na zahamowanie podaży siły roboczej w Warszawie od spadku napływowej ludności wywierał wzrost w latach kryzysu emigracji, która w dominującej mierze obejmowała ludność żydowską. Roczna ilość osób emigrujących z Warszawy wzrosła z 1817 w 1931 r. do 3332 osób w 1934 r. W latach 1933—1934 blisko połowę emigrujących stanowiły osoby udające się do Palestyny. Drugim krajem, do którego najczęściej wyjeżdżali emigranci z Warszawy była Francja⁵³.

Statystyka ubezpieczeń społecznych pozwala uchwycić globalnie wpływ ruchu ludności i koniunktury gospodarczej na stan najemnej siły roboczej w Warszawie.

Dane statystyki ubezpieczonych wskazują, że kryzys w początkowej fazie zmniejszył bardzo nieznacznie liczbę pracowników najemnych. W okresie depresji i ożywienia lat 1933—1935 liczba pracowników najemnych wzrosła. Zamknięte w sensie socjologicznym społeczeństwo Warszawy, w którym stosunkowo słabe były — podobnie jak w całym kraju — procesy ruchliwości społecznej i możliwości wyjścia z klasy robotniczej do innych klas, powodowało istnienie w latach kryzysu względnej stabilności liczebności proletariatu, przy jednoczesnej zmianie jego wewnętrznej struktury. Przede wszystkim kryzys zmniejszył poważnie liczbę zatrudnionych robotników, zwiększając jednocześnie liczbę bezrobotnych, którzy pozostawali w swej większości człon-

⁴⁹ *Rocznik Statystyczny 1929*, tabl. 178, s. 92.

⁵⁰ Wydaje się, że wzrost ten był fikcyjny, bowiem powszechny spis ludności pozwolił uchwycić dokładniej przyrost napływowej ludności nie zawsze zarejestrowanej w Zarządzie Miejskim.

⁵¹ *Rocznik Statystyczny Warszawy 1933*. Warszawa 1935, tabl. 24, s. 9.

⁵² *Mały Rocznik Statystyczny 1939 r.*, tabl. 5, s. 44.

⁵³ *Rocznik Statystyczny Warszawy 1934*. Warszawa 1936, tabl. 26, s. 10.

kami klasy robotniczej. Część przechodziła do grupy granicznej, jaką byli chałupnicy, część zasilala szeregi lumpenproletariatu.

Dokładniej wewnętrzną strukturę klasy robotniczej Warszawy w 1931 r. oraz jej ewolucję na przestrzeni lat 1921—1932 pozwala uchwycić statystyka powszechnego spisu ludności z 9 grudnia 1931 w porównaniu z danymi spisu z 1921 r.

Tablica 14

Liczba ubezpieczonych pracowników najemnych
w Warszawie
w latach 1930—1935 (w tys.)

Rok	Członkowie	
	Ubezpieczalni Społecznej	Rodzin
1930	265,1	235,9
1931	244,9	217,8
1932	238,5	212,0
1933	249,0	221,6
1934	254,8	226,8
1935	296,0	269,4

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1935*. Warszawa 1937, tabl. 137, s. 69 i *Statystyka Ubezpieczonych za 1934, 1935*. Warszawa 1935, 1936.

Strukturę zawodową robotników warszawskich w 1931 r. według działów zawodowych i odsetka bezrobotnych przedstawia tablica 15. Dane tablicy 15 ilustrują rezultaty procesów kryzysowych na rynku pracy. W 1931 r. bezrobotnym był co czwarty robotnik Warszawy. Odsetek bezrobotnych największy był w przemyśle i rzemiośle, osiągając 37,0% zatrudnionych, najniższy natomiast w służbie domowej, gdzie wynosił 2,9% zatrudnionych. Stosunkowo niski odsetek bezrobotnych charakteryzował służbę publiczną, szkolnictwo, lecznictwo i komunikację. Działy te, w porównaniu z przemysłem, rzemiosłem, ogrodnictwem i w mniejszym stopniu handlem, słabiej reagowały na koniunkturalne wahania zatrudnienia.

Jeśli chodzi o aspekt wyznaniowy bezrobocia wśród robotników Warszawy to należy zaznaczyć, że w większym stopniu objęło ono proletariatu żydowskiego pochodzenia niż inne grupy wyznaniowo-narodowościowe. I tak w przemyśle bezrobotnymi było 42,4% robotników żydowskich. W przemyśle skórzanym, budowlanym i drzewnym odsetek bezrobotnych robotników żydowskich przekraczał 45%⁵⁴.

Wspomniana sytuacja ekonomiczna obok dyskryminacyjno-narodowościowej czyniła z proletariatu żydowskiego grupę szczególnie podatną na oddziaływanie rewolucyjnych haseł. Porównanie statystyki spisowej z danymi Państwowego Urzędu Pośrednictwa Pracy pokazuje, że rejestracja obejmowała tylko część bezrobotnych, głównie uprawnionych do świadczeń.

⁵⁴ F. P., *Bezrobotni w Warszawie*, tabl. 6, s. 101.

Dane za lata 1933—1934 są nieporównywalne do ilości zgłoszonych wolnych miejsc w latach 1930—1932. Od 1933 r. nie podawano ilości zgłoszonych wolnych miejsc na początku miesiąca. Wzrost wolnych miejsc związany był z rozpoczęciem 16 marca 1933 działalności przez Fundusz Pracy.

Tablica 15

Robotnicy Warszawy zawodowo czynni w 1931 r.
z uwzględnieniem odsetka bezrobotnych

Działy zawodowe	Robotnicy	Bezrobotni	Odsetek bezrobotnych
ogrodnictwo, rybactwo, leśnictwo	1 229	378	30,8
przemysł i rzemiosło	137 790	51 039	37,0
handel i ubezpieczenia	35 331	6 131	17,4
komunikacja i transport	20 772	2 568	12,4
służba publiczna	10 050	585	5,8
szkolnictwo i oświata	4 421	521	10,6
lecznictwo i higiena	11 349	1 280	11,3
służba domowa	57 863	1 699	2,9
osoby o zawodzie nieokreślonym	5 567	538	9,7
ogółem	284 871	64 739	22,7

Źródło: F. P. (Franciszek Piltz), *Bezrobotni w Warszawie według danych spisu powszechnego 1931 roku*, „Kronika Warszawy” 1937, tabl. 1, s. 81.

Tablica 16

Bezrobotni Warszawy (rejestrowani) w latach kryzysu

Rok	Zgłoszono		Wskaźnik bezrobocia 1928 = 100	
	wolnych miejsc	poszukujących pracy	dla Warszawy	dla kraju
1930	151	14 759	209,8	237,2
1931	119	18 699	241,2	247,2
1932	74	21 282	235,3	174,2
1933	2 763	21 011	382,4	271,0
1934	2 979	27 307	494,1	327,2

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1934*, tabl. 133, 368; Stefan Starzyński, *Przemówienie prezydenta m. st. Warszawy wygłoszone na 27 pos. Tymczasowej Rady Miejskiej w dniu 16. XII. 1936*. Warszawa 1937, s. 3.

Uwzględniając stosunek zarejestrowanych bezrobotnych do ujętych w spisie — stan bezrobocia w 1934 r. szacuje się na 98 tys. osób.

Wskaźnik rozwoju bezrobocia był dla Warszawy znacznie większy od przeciętnego dla kraju, w drugiej fazie kryzysu przechodzącego w depresję.

Stefan Starzyński słusznie fakt ten tłumaczył m.in. silnym napływem bezrobotnych z prowincji⁵⁵.

Ustawowa pomoc dla bezrobotnych była minimalna. Liczba robotników ubezpieczonych od bezrobocia wynosiła w 1932 r. zaledwie 99 tys., tj. trzecia część robotników czynnych zawodowo. W 1933 r. tylko 81 tys. robotników warszawskich było ubezpieczonych na wypadek bezrobocia. Liczba bezrobotnych pobierających zasiłki z tytułu ubezpieczenia wahała się w latach 1931—1934 od 6421 do 2819. We wspomnianym okresie roczna suma zasiłków spadła z 4,4 mln zł do 1,2 mln zł⁵⁶.

Znacznie większą część bezrobotnych Warszawy obejmował zasięgiem swej opieki Obywatelski Komitet Pomocy Społecznej, organizujący doraźną i sporadyczną akcję charytatywną⁵⁷.

Od 1933 r. pomocy bezrobotnym udzielano za pośrednictwem Funduszu Pracy. Warszawa w latach 1933—1939 partycypowała w ponad 8% ogółu krajowych kredytów przeznaczonych na finansowanie robót publicznych w kraju. W roku budżetowym 1933/1934 procentowi temu odpowiadała suma 4,3 mln zł. W następnym roku Warszawa uzyskała z Funduszu Pracy 7,3 mln zł.

Liczba bezrobotnych wraz z członkami rodzin objętych w Warszawie akcją doraźnej pomocy Funduszu wynosiła w 1934 r. przeciętnie 50 tys. osób⁵⁸.

Problem bezrobocia warszawskiego w latach kryzysu wymaga odrębnego opracowania monograficznego. Jako centralne zagadnienie rynku pracy lat trzydziestych znalazło ono swoje wieloaspektowe ujęcie w studiach Ludwika Landaua⁵⁹, Anny Minkowskiej⁶⁰, w *Pamiętnikach bezrobotnych* IGS⁶¹, pracach Haliny Kraheleskiej i Stefana Prussa⁶².

Obok problemu bezrobocia powszechny spis 1931 r. służy do porównań zmian w strukturze warszawskiego rynku pracy w latach 1921—1931.

W tym to okresie odsetek zawodowo-czynnych w stosunku do ogółu ludności wzrósł z 44,1 do 48,2. W strukturze wieku ludności wzrosła liczba osób w wieku zdolności produkcyjnej kosztem odsetka dzieci. W 1931 r. w stosunku do 1921 r. wzrósł stopień proletaryzacji wielu dziedzin zawodowych. I tak liczba robotników na 100 osób zawodowo czynnych w przemyśle wzrosła z 62 w 1921 do 65 w 1931 r. W handlu odsetek robotników wśród zawodowo czynnych wzrósł w tym czasie z 29 do 33. Nieznacznie natomiast spadł w analizowanym dziesięcioleciu odsetek robotników w transporcie i służbie publicznej⁶³. Poza tym pragniemy zwrócić uwagę na narodowościowo-wyznaniowy aspekt procesu proletaryzacji ludności Warszawy w latach 1921—1931.

⁵⁵ Starzyński, *Przemówienie prezydenta*, op. cit., s. 3.

⁵⁶ *Rocznik Statystyczny 1934*, tabl. 140, s. 72.

⁵⁷ Zob. *Obywatelski Komitet Pomocy Społecznej. Sprawozdania z działalności za czas od 16.XII.1928 do 31.III.1930*. Warszawa 1930; Spr... od 1.IV.1930 do 31.III.1931. Warszawa 1931; Spr... od 1.IV.1931 do 31.III.1932. Warszawa 1932; Spr... Od 1.IV.1932 do 31.III.1933. Warszawa 1933.

⁵⁸ *Fundusz Pracy w latach 1933, 1934*. Warszawa 1934, s. 59.

⁵⁹ Ludwik Landau, *Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy*. Instytut Spraw Społecznych. Warszawa 1936, s. 174.

⁶⁰ Anna Minkowska, *Rodziny bezrobotnych na podstawie ankiety 1932 r.* IGS, Warszawa 1935, s. 112.

⁶¹ *Pamiętnik bezrobotnych* IGS. Warszawa 1933. Pamiętnik nr 1,3,4,5,6,7.

⁶² Halina Kraheleska, Stefan Pruss, *Życie bezrobotnych*. Badania ankietowe. IGS, Warszawa 1933, s. 108.

⁶³ AP (Antoni Pański), *Warszawa w świetle spisu powszechnego 1931 r.* „Kronika Warszawy” 1935, z. 3, s. 114.

Dane tablicy 17 wskazują, że w latach 1921—1931 tempo proletaryzacji ludności pochodzenia żydowskiego było szybsze od tempa proletaryzacji ludności chrześcijańskiej. I tak w przemyśle odsetek samodzielnych wyznań chrześcijańskich wzrósł z 19,8 do 20,9, odsetek robotników natomiast spadł z 73,2 do 69,7. Wśród ludności pochodzenia żydowskiego proces był odwrotny. Spadł odsetek samodzielnych z 43,2 do 41,6 i wzrósł jednocześnie — co prawda nieznacznie — odsetek robotników z 53,2 do 53,4. Jeszcze wyraźniej proces proletaryzacji ludności żydowskiej wystąpił w handlu, gdzie odsetek robotników wzrósł z 17,3 do 22,3, a odsetek samodzielnych spadł z 77,4 do 66,5⁶⁴. W oparciu o powyższe dane z punktu widzenia ruchliwości społecznej można skonstatować, że kryzys silniej oddziaływał na zmianę struktury społecznej ludności żydowskiej niż na inne grupy wyznaniowo-narodowościowe.

Tablica 17

Przyrost względny ludności najemnej (czynnej zawodowo w tys.)
w latach 1921—1931 wg wyznania

Grupy zawodowe	Wyznanie				mojżeszowe
	wszystkie		przyrost 1921=100	chrześcijańskie i nie podane	
	1921	1931			
wykonujący pracę zawodową	372,7	531,5	42,6	44,2	55,3
rolnictwo	4,2	4,9	17,1	3,8	—
przemysł i rzemiosło	151,4	229,2	51,4	45,9	64,6
handel	79,3	105,6	33,2	52,3	78,0
komunikacja i transport	32,3	36,5	13,0	5,3	2,8
służba publiczna i wolne zawody	56,4	80,6	42,9	41,5	101,3
służba domowa	33,3	57,9	73,9	99,2	30,3

Źródło: Aleksander Tajtelbaum, *Struktura wyznaniowo—zawodowa ludności Warszawy*. „Sprawy Narodowościowe” 1938, nr 1—2, tabl. 19, s. 95.

Spauperyzowane drobnomieszczaństwo żydowskie stało się w tym okresie źródłem rekrutacji ludności proletariackiej, w znacznym odsetku pozbawionej możliwości pracy.

Charakterystycznym zjawiskiem dla kryzysu był wzrost w Warszawie liczby ludności chałupniczej, która w przeważającej mierze była pochodzenia żydowskiego. W latach 1921—1931 liczba najemnych chałupników czynnych zawodowo wzrosła z 2377 do 9210, a więc prawie czterokrotnie⁶⁵. Wśród 10 560 ogółu chałupników warszawskich 3980 było wyznania katolickiego — 6463 wyznania mojżeszowego i 117 innych wyznań⁶⁶.

Fluktuację na rynku pracy robotników przemysłowo-fabrycznych śledzić możemy w interesującym nas okresie w oparciu o statystykę przemysłową

⁶⁴ Tajtelbaum, op. cit., tabl. 18, s. 94.

⁶⁵ *Drugi powszechny spis ludności z dn. 9.XII.1931 r. Miasto St. Warszawa*, Warszawa 1937. „Statystyka Polski”, seria C, z. 49, tabl. 28, s. 47.

⁶⁶ Ibidem, tabl. 34, s. 227.

Głównego Urzędu Statystycznego, obejmującą zakłady zatrudniające powyżej 20 robotników oraz pełniejszą statystykę Inspekcji Pracy.

Dane tablicy 18 wskazują, że w pierwszym roku kryzysu 1930 r. zatrudnienie w warszawskich zakładach pracy rejestrowanych w Inspekcji spadło o 10 668 osób, tj. blisko o 11%. W tymże roku liczba zakładów przemysłowych zmniejszyła się o 136, przy czym charakterystyczny był wzrost liczby najmniejszych zakładów, tj. zatrudniających do 4 robotników i zatrudnionych w nich robotników. Największy spadek zatrudnienia wystąpił w zakładach dużych, zatrudniających ponad 100 robotników. W ciągu 1930 r. spadek ten wynosił 6577 robotników, tj. blisko 21%. Jeśli chodzi o gałęzie przemysłu, to obok przemysłu skórzanego kryzys 1930 r. najsilniej dotknął przemysł hutniczo-mechaniczny, maszynowy i elektrotechniczny. Niektóre gałęzie przemysłu warszawskiego jeszcze w 1930 r. nie zostały dotknięte kryzysem, wykazując wzrost zatrudnienia. Były to przemysł budowlany, chemiczny, papierniczy i hotelarski.

Tablica 18

Fluktuacja zatrudnienia w warszawskich zakładach
rejestrowanych w Inspekcji Pracy 1930—1934

Grupy zatrudnienia	1930		1931		1932		1933		1934	
	zakł.	robotn.	zakł.	robotn.	zakł.	robotn.	zakł.	robotn.	zakł.	robotn.
przemysł mineralny	99	1 241	90	1 136	78	928	106	1 244	100	1 189
metalurgiczny	384	12 411	362	12 561	325	11 762	404	12 113	409	12 973
maszynowy										
i elektrotechn.	381	17 970	351	14 276	297	12 002	363	11 558	359	12 405
chemiczny	167	5 865	160	5 018	163	3 883	187	4 533	189	5 319
włókienniczy	225	4 640	205	4 376	171	4 005	249	4 251	235	4 441
papierniczy	130	2 750	118	2 674	110	2 157	135	2 247	130	2 340
garbarski	77	1 507	74	1 524	72	1 573	88	1 645	92	1 784
drzewny	305	3 142	273	2 796	221	1 814	291	1 906	266	2 048
spożywczy	410	10 151	394	9 747	363	9 606	446	9 157	387	8 772
konfekcyjny										
i galant.	377	6 206	339	5 580	289	4 194	341	4 536	296	5 199
budowlany	115	7 186	110	5 000	100	3 081	111	3 054	100	1 193
poligraficzny	226	5 450	224	5 311	209	4 717	264	4 520	259	5 554
zakłady użyteczności										
publicznej	17	5 220	19	6 522	19	5 549	22	5 986	31	9 539
handel, kredyt,										
ubezpieczenia	17	1 399	23	2 378	32	3 105	31	562	33	508
komunikacja, poczta,										
telegraf, telefon	—	—	—	—	—	—	1	64	1	64
hotele, gospody,										
jadalnie	14	466	14	457	14	451	15	343	13	289
Ogółem	2 944	85 584	2 756	79 356	2463	68 832	3 054	67 683	2 900	73 617

Źródło: Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1930, 1931, 1932, 1933, 1934. Warszawa 1932...1936. Sprawozdania z Okręgu I, tabl. I.

W 1931 r. spadek zatrudnienia robotników wynosił 6288, a spadek liczby zakładów 188. Najsilniej wystąpił on w grupie zakładów średnich, zatrudniających od 20 do 49 robotników. Jeśli chodzi o przemysł, to w dalszym ciągu szczególnie silnie kryzys uderzał w przemysł metalowy i elektrotechniczny oraz w inne rodzaje przemysłu, obsługujące potrzeby inwestycyjne i eksportowe. Słabsze natomiast było oddziaływanie kryzysu na przemysł spożywczy, garbarski i zakłady użyteczności publicznej. W tych ostatnich zatrudnienie w 1931 r. wzrosło o 13%.

W 1932 r. tempo spadku zatrudnienia w przemyśle warszawskim było najsilniejsze w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Wynosiło ono 15,3% stanu zatrudnienia, tj. 10 524 robotników, z tego 4192 przypadało na zakłady zatrudniające od 100 do 499 robotników i 2211 na zakłady zatrudniające ponad 499 robotników⁶⁷.

Dno kryzysu przypada w Warszawie na rok 1933, kiedy poziom zatrudnienia był najniższy w latach trzydziestych, osiągając liczbę 67 683, przy czym należy zaznaczyć, że już w 1933 r. bardzo poważnie obniżyło się w Warszawie tempo spadku zatrudnienia, wynosząc 1,7%. Zwiększenie liczby zakładów w tym roku o 591 tłumaczy się głównie przeprowadzoną w końcu 1933 r. kontrolą rejestrów, która trwała także w 1934 r.⁶⁸ Najszerzej bezrobocie objęło w 1933 r. młodocianych, wynosząc 25,3% stanu zatrudnienia.

W 1933 r. w grupie zakładów do 4 robotników zatrudnienie wzrosło o 172 osób, w grupie zakładów od 20 do 49 robotników o 545 osób, a w grupie zakładów zatrudniających ponad 499 robotników o 136 osób. W pozostałych grupach — w przemyśle spożywczym, maszynowym i elektrotechnicznym, drzewnym oraz handlu — zatrudnienie spadło.

Wiele gałęzi przemysłu już w 1933 r. zaczęło notować nieznaczny przyrost zatrudnienia, charakteryzujący powolne wychodzenie z kryzysu. Był to przemysł mineralny, hutniczo-mechaniczny, chemiczny, włókienniczy, papierniczy i garbarski.

Rok 1934 był dla życia gospodarczego Warszawy rokiem depresji, przechodzącej w wielu gałęziach przemysłowych w powolne ożywienie. Mimo że liczba zakładów przemysłowych spadła w tym roku o 154, zatrudnienie wzrosło o 5934 robotników, tj. o 8,8%. Przyrost zatrudnienia wystąpił w grupie zakładów zatrudniających 5—19 robotników, 100—499 robotników i ponad 499 robotników. Nieznaczne ożywienie produkcji i zatrudnienia wystąpiło w przemyślach inwestycyjnych: hutniczo-mechanicznym, maszynowym, elektrotechnicznym oraz w przemyśle chemicznym i poligraficznym. Kryzysowo-depresyjna sytuacja materialna ludności powodowała nadal spadek produkcji i zatrudnienia w przemyśle spożywczym.

Kryzysowa obniżka popytu na siłę roboczą była w Warszawie mniej głęboka niż na innych rynkach lokalnych, szczególnie na Górnym Śląsku, Zagłębiu, Okręgu Staropolskim, Łodzi. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych szacowało faktyczną ilość bezrobotnych w Warszawie w końcu 1935 r. na 50 tys. (27,1 tys. było zarejestrowanych), tj. na 4,1% ogółu ludności. W innych miastach przemysłowych odsetek ludności bezrobotnej w stosunku do ogółu ludności wynosił: w Katowicach 9,0, Chorzowie 12,2, Łodzi 6,5, Zduńskiej Woli 13,0, Pabianicach 13,0, Dąbrowie Górniczej 9,0, Zawierciu 21,2,

⁶⁷ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1932 r. Warszawa 1934, tabl. I, s. 9.

⁶⁸ Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1933 r. Warszawa 1935, s. 72.

Sosnowcu 6,0, Częstochowie 7,3, Skarżysku-Kamiennej 30,7, Poznaniu 9,0 i Gdyni 13,1⁶⁹.

Kryzys w Warszawie nie miał tak destrukcyjnych rozmiarów, jak w innych miastach przemysłowych. Struktura społeczna ludności stolicy różniła się bowiem od struktury czołowych miast przemysłowych II Rzeczypospolitej. Mniejszy był w Warszawie odsetek robotników, a stosunkowo większy odsetek samodzielnych i pracowników umysłowych. Poza tym znaczny odsetek warszawskiej klasy robotniczej stanowiły grupy, które w mniejszym stopniu odczuwały kryzysowy spadek zatrudnienia. Były to: służba domowa, robotnicy zatrudnieni w instytucjach państwowych i samorządowych, robotnicy działu komunikacji i transportu oraz robotnicy zatrudnieni w handlu. W strukturze proletariatu przemysłowego, który najsilniej odczuł spadek zatrudnienia, poważną rolę odgrywali robotnicy metalowo-komunikacyjnych fabryk wojskowych oraz gałęzi obsługujących potrzeby wewnętrznego rynku artykułów konsumpcyjnych. Wspomniane grupy klasy robotniczej w mniejszym stopniu niż inne ulegały wpływom kryzysowego spadku popytu na siłę roboczą.

Przechodząc do przedstawienia głównych czynników kształtujących popyt na siłę roboczą w Warszawie, pragniemy zwrócić uwagę na statystykę podatkową, odzwierciedlającą dość wszechstronnie wpływ kryzysu na produkcję, obroty, inwestycje. Kryzysowy spadek produkcji wyrażał się w obniżeniu ogólnych wpływów z podatków i opłat w Warszawskiej Izbie Skarbowej w latach 1930—1934 z 224 mln zł do 173 mln zł⁷⁰. Dochody z przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych i spadły w okresie kryzysu z 425 mln zł do 203 mln. Mimo to liczba przedsiębiorstw przemysłowych Warszawy (poza niewielkim spadkiem w 1931 r. i 1933 r.) wzrosła w okresie kryzysu z 14 720 do 15 970. Przyrost ten, podobnie jak w latach poprzednich, dotyczył przede wszystkim przedsiębiorstw VIII kategorii⁷¹.

Kryzys spotęgował procesy rozdrobnienia własności kupców i rzemieślników warszawskich, obarczonych znacznym odsetkiem osób biernych zawodowo. Szczególnie silnie procesy te występowały wśród ludności żydowskiej. Byłoby rzeczą ciekawą zbadanie zakresu bezrobocia względnego w tych grupach społecznych, które bardzo silnie ciążyły nad rynkiem siły roboczej.

Poważny wpływ na spotęgowanie dysproporcji między podażą a popytem na siłę roboczą miało zahamowanie ruchu budowlanego Warszawy. W latach 1930—1933 roczna liczba ukończonych izb spadła z 9557 do 3514. W 1934 r. nastąpiło już ponowne ożywienie budownictwa mieszkaniowego⁷². Trzecim czynnikiem zwążającym popyt na siłę roboczą był rosnący deficyt budżetu miejskiego, który poważnie zahamował komunalną akcję inwestycyjną. Wydatki inwestycyjne miasta w pięcioleciu 1924/1925 — 1928/1929 wynosiły 192,5 mln zł, w pięcioleciu kryzysowym 1929/1930 — 1933/1939 spadły do 139,7 mln zł⁷³. Ogólne roczne wydatki gminy Warszawa zmniejszyły się z 137 mln zł w 1930/1931 r. do 110 mln zł w 1933/1934 r.

Olbrzymia nadwyżka podaży nad popytem na siłę roboczą wpływała rzecz jasna na spadek ceny siły roboczej, hamowany ruchem strajkowym.

⁶⁹ „Najnowsze dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914—1939”, t. IV. Warszawa 1961, s. 236.

⁷⁰ *Rocznik Statystyczny 1934*, tabl. 199, s. 92.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, tabl. 13, s. 6.

⁷³ „Kronika Warszawy” 1938, z. 4, s. 173.

Przeciętny zarobek godzinny w warszawskich przedsiębiorstwach przemysłowych, badanych przez GUS spadł z 1,11 zł w 1932 r. do 0,91 zł w 1934 r.⁷⁴ Liczba robotniczo-godzin przepracowanych przeciętnie w miesiącu spadła z 8504,5 tys. w 1930 do 5314,2 tys. w 1933 r., tj. blisko 39%, podczas gdy zatrudnienie spadło w tym czasie o 21%. Wspomniana dysproporcja miała swoje źródło w bezrobociu częściowym, które powodowało, że wskaźnik realnych zarobków był znacznie mniejszy od wskaźnika jednostkowych płac realnych⁷⁵.

Kryzysowe redukcje załóg fabrycznych nie sprzyjały rozwojowi żądań rewindykacyjnych. Zakres ruchu strajkowego klasy robotniczej Warszawy w latach kryzysu przedstawia tablica 19.

Tablica 19

Strajki w Warszawie 1930—1934

Rok	Strajki ogółem	W tym grupowe strajki	Zakłady objęte strajkami	Liczba robotników strajkujących	Stracone dni robocze
1930	40	7	244	741	34 720
1931	58	3	66	14 897	47 528
1932	61	10	1 610	17 368	163 729
1933	62	12	306	23 009	143 394
1934	119	26	2 336	33 609	368 172

Źródło: *Rocznik Statystyczny 1934*, tabl. 136, s. 70.

W pierwszym roku kryzysu liczba strajków w Warszawie była dwu i półkrotnie niższa od liczby strajków w 1928 r. i ponad dwukrotnie niższa od liczby strajków w 1929 r. W latach następnych akeja strajkowa rozszerzała się, szczególnie w 1934 r. — pierwszym roku poprawy gospodarczej. Od 1931 r. gwałtownie wzrastała liczba robotników strajkujących i liczba straconych na skutek strajków dni roboczych. W 1933 r., roku dna kryzysowego, na 62 strajki tylko 16 zakończyło się całkowitą wygraną robotników, 28 było wygranych częściowo. Wśród żądań strajkowych w 23 strajkach na czoło wysunęło się zlikwidowanie zaległości z wypłatami, a w 22 strajkach walka przeciwko obniżce płac. Z innych przyczyn strajków wymienić należy walkę przeciwko redukcjom załóg i solidarność wobec innych strajkujących związków i fabryk.

Kryzys prowadził do radykalizacji warszawskiej organizacji PPS i Bundu, klasowych związków zawodowych oraz do pojawienia się w 1933 r. pierwszych propozycji jednolitifrontowych w warszawskiej organizacji KPP. Fakty te wywierały poważny wpływ na rozwój ruchu strajkowego, szczególnie w 1934 r., kiedy lewicowo-komunistyczne związki zawodowe weszły do Rady Zawodowej m.st. Warszawy.

⁷⁴ *Rocznik Statystyczny 1934*, tabl. 132, s. 68.

⁷⁵ Zob. Hanna Jędruszczak, *Płace robotników w Polsce 1924—1939*. Warszawa 1963, tabl. 4.2, s. 290.

V. WARSZAWSKI RYNEK PRACY W LATACH OŻYWIENIA GOSPODARCZEGO 1935—1939

Rok 1934 otworzył nowy etap rozwoju sytuacji na warszawskim rynku pracy, etap zwiększenia popytu na siłę roboczą wynikającego z ożywienia, przechodzącego w latach 1938—1939 w fazę rozkwitu w związku z przekroczeniem wskaźników produkcji i zatrudnienia z 1929 r.

W latach 1935—1939 ludność Warszawy wzrosła o ponad 69 tys. osób, osiągając w styczniu 1939 r. stan 1289,5 tys.⁷⁶

Uwzględniając strukturę społeczną według spisu 1931 r., szybszy wzrost ludności robotniczej od ogółu ludności i fakt, że wśród ludności napływowej dominowali robotnicy niewykwalifikowani, ludność robotniczą Warszawy zawodowo-czynną w 1939 r. szacujemy na 320 tys. osób. Podaż siły roboczej obok przyrostu naturalnego i napływowego w minimalnym stopniu zmniejszała emigracja. Spadła ona z 4224 osób w 1935 r. (w tym 3226 do Palestyny) do 1101 osób w 1937 r. (w tym 356 do Palestyny)⁷⁷.

Rozmiary popytu na siłę roboczą można uchwycić tylko częściowo. Liczba zatrudnionych i ubezpieczonych od bezrobocia w zakładach zatrudniających ponad 5 robotników wzrosła z 96 994 w 1935 do 121 721 osób w 1938 r.⁷⁸

Wzrost zatrudnienia w fazie ożywienia lat 1935—1937 ilustrują dane Inspekcji Pracy i Głównego Urzędu Statystycznego.

Proces ożywienia gospodarczego był w Warszawie znacznie szybszy od przeciętnego w kraju. Jeszcze w 1938 r. ogólnokrajowy wskaźnik zatrudnienia robotników wynosił 94, w Warszawie już w 1937 r. przekroczył 100. Porównując stan zatrudnienia w 1937 ze stanem 1934 r. można skonstatować szczególnie szybki rozwój przemysłu hutniczo-mechanicznego, maszynowo-elektrotechnicznego, budowlanego, zakładów użyteczności publicznej. Na wzrost popytu na siłę roboczą w wymienionych gałęziach decydujący wpływ w warunkach ogólnego ożywienia koniunkturalnego wywarła polityka inwestycyjna i podatkowa państwa oraz plan modernizacji Warszawy, realizowany przez robotników i pracowników komunalnych, pod kierownictwem komisarycznego prezydenta Stefana Starzyńskiego. Rząd w związku z realizacją sześcioletniego planu rozbudowy sił zbrojnych i czteroletniego planu inwestycyjnego rozwinął, przede wszystkim w Warszawie, przemysł zbrojeniowy i przemysły pomocnicze, obsługujące potrzeby budującego się Centralnego Okręgu Przemysłowego w widłach Sanu i Wisły oraz potrzeby energetyki (elektrownie copowskie, elektryfikacja węzła warszawskiego). Na tym tle rozwijał się w omawianym okresie jeden z największych zakładów przemysłowych Warszawy — Towarzystwo Przemysłowe Zakładów Mechanicznych Lilpop, Rau, Loewenstein SA, które rozpoczęło produkować po raz pierwszy w Polsce dla węzła warszawskiego wagony elektryczne, następnie silniki Diesla oraz przystąpiło do montowania samochodów w oparciu o licencje General Motors⁷⁹.

⁷⁶ Zob. Marian Drozdowski, *Struktura społeczno-zawodowa ludności Warszawy w latach 1918—1939*. „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914—1939” 1961, t. IV.

⁷⁷ *Rocznik Statystyczny 1936 i 1937*. Warszawa 1938, tabl. 29, s. 14.

⁷⁸ *Warszawa w liczbach 1938*. Warszawa 1938, s. 42; *Warszawa w liczbach 1939*. Warszawa 1939, s. 51.

⁷⁹ Sprawozdanie zarządu i bilans Tow. Przem. Zakładów Mechanicznych „Lilpop, Rau, Loewenstein” Sp. Akc. w Warszawie za 1936 r.

Tablica 20

Robotnicy Warszawy zatrudnieni w zakładach zarejestrowanych w Inspekcji Pracy 1935—1937

Grupy zatrudnienia	1935		1936		1937	
	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.
przemysł mineralny	97	1 435	95	1 952	111	2 080
metalurgiczny	424	14 479	483	16 651	513	18 448
maszynowy i elektro- techniczny	371	14 608	393	16 366	422	21 620
chemiczny	195	5 644	233	6 314	245	6 783
włókienniczy	202	4 411	206	5 053	209	5 514
papierniczy	128	2 521	130	2 686	137	3 022
garbarski	89	1 673	85	1 756	94	2 023
drzewny	240	2 246	241	2 167	259	2 549
spożywczy	386	9 810	407	10 921	399	10 999
konfekcyjny i galanterii	227	4 878	235	5 102	223	5 487
budowlany	33	1 348	32	1 448	32	1 755
poligraficzny	278	5 353	286	5 703	314	6 189
zakłady użyteczności publicz- nej	34	10 189	32	10 068	32	10 325
handel, kredyt, ubezpiecz.	31	463	36	722	36	627
komunikacja	1	64	1	64	—	—
hotele, gospody	2	103	1	19	1	18
zakłady widowiskowe	—	—	2	34	2	30
Ogółem	2 738	79 220	2 898	87 076	3 034	97 569

Źródło: Sprawozdanie Głównego Inspektora Pracy za 1935, 1936, 1937; Warszawa 1937...1939 r. Sprawozdanie z Okręgu I, tabl. I.

Tablica 21

Zatrudnienie w warszawskich zakładach pracy posiadających 20 i więcej robotników

Przemysł	1936	1937	1938	Zmiany w zatrudnieniu	
				1938 w Polsce	1937 w Warszawie
metalowy i maszynowy	30 177	31 422	34 693	+ 19,9	+ 10,4
elektrotechniczny	5 881	7 965	8 952	+ 7,3	+ 12,4
mineralny	784	934	1 310	+ 5,3	+ 40,3
chemiczny	4 978	5 041	5 985	+ 5,8	+ 10,8
włókienniczy	4 307	4 595	4 917	+ 3,3	+ 7,0
papierniczy	1 477	1 386	1 477	+ 8,0	+ 6,6
skórzany	1 559	1 416	1 340	— 0,3	— 5,4
drzewny	1 154	1 389	1 436	+ 6,4	+ 3,4
spożywczy	7 373	8 707	8 663	+ 7,2	— 0,5
odzieżowy	3 588	3 509	3 721	+ 14,6	+ 6,0
budowlany	8 422	10 284	13 436	+ 27,6	+ 30,6
poligraficzny	4 363	4 775	5 220	+ 6,0	+ 9,3
Ogółem	74 063	81 783	91 150	+ 7,4	+ 11,5

Źródło: XI Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie za rok 1938. Warszawa 1939, s. XIII.

Po remilitaryzacji Nadrenii, wobec trudności zakupu broni za granicą, szybko rozwijał się w tym czasie warszawski przemysł zbrojeniowy. Reprezentowały go m. in. Spółka Akcyjna „Pocisk” (Mińska 251), Spółka Akcyjna „Norblin — Bush — Werner” (Żelazna 51), Centralne Warsztaty Samochodowe (Terespolska 10), Państwowa Fabryka Karabinów (Lwowska 59), Państwowe Zakłady Lotnicze na Okęciu, Lotnicze Warsztaty Doświadczalne, które brały udział w budowie Zakładów w Mielcu i Rzeszowie, Państwowa Wytwórnia Aparatów Telegraficznych i Telefonicznych (Grochowska 30) i wiele innych⁸⁰.

Poważnym czynnikiem, rozszerzającym popyt na siłę roboczą, był wzmocniony w latach 1935—1938 ruch budowlany, wywołany polityką preferencji podatkowych i rozwojem inwestycji miejskich. Liczba ukończonych izb mieszkalnych wzrosła z 9588 w 1935 r. do 23 650 w 1937 r., spadając w 1938 r. do 20 233⁸¹.

Pewien wpływ wreszcie na wzmocnienie popytu na siłę roboczą wywarła polityka inwestycyjna Stefana Starzyńskiego, który wraz z gronem swoich współpracowników, korzystając z kredytów państwowych i ogólnej poprawy koniunktury, przystąpił do realizacji tzw. planu europeizacji Warszawy, zwanego oficjalnie czteroletnim planem inwestycyjnym. Celem politycznym głośno reklamowanych zamierzeń Starzyńskiego było osłabienie wpływu opozycji, która we wrześniu 1935 r., w czasie bojkotu wyborów do IV kadencji monopartyjnego sejmiku, okazała się siłą znacznie przewyższającą wpływy zwolenników reżimu. Opozycja lewicowa zwalczała antydemokratyczny system rządów komisarycznych na Ratuszu, domagała się śmiałej polityki integracji zaniedbanych przedmieść zamieszkałych przez ludność proletariacką, rozpoczęcia przez samorząd akcji budowy tanich domów robotniczych, zwiększenia wydatków na oświatę i opiekę społeczną⁸². Starzyński, angażując się po stronie Obozu Zjednoczenia Narodowego oraz Narodowo-Gospodarczego Komitetu Samorządowego, przeprowadzającego kampanię w gminnych wyborach samorządowych 1938 r., był ostro zwalczany przez opozycję. Niemniej jednak, dzięki energicznej akcji nad rozbudową i uporządkowaniem Warszawy, a następnie wycofaniu się z aktywnej działalności osonowej i podjęcia prób porozumienia się z PPS zyskiwał sobie mimo politycznych zastrzeżeń uznanie u części opinii publicznej miasta.

W latach prezydentury S. Starzyńskiego wydatki inwestycyjne miasta, mimo procesów deflacyjnych osiągały poziom lat 1924—1928, tj. 192 mln zł. Obiekty wybudowane i przebudowane w ostatnim pięcioleciu miały 0,5 mln m³. Było to 30 nowych gmachów szkolnych, dzisiejsze Muzeum Narodowe, Muzeum Wojska Polskiego, przebudowa Pałacu Blanca, Arsenalu, szpitala Przemienienia Pańskiego, Ośrodek Wychowania Fizycznego, odkrycie murów Starej Warszawy i wiele innych obiektów architektonicznych przedwojennej Warszawy. Stosunkowo znaczne wyniki osiągnięto w tym czasie w zakresie upowszechniania urzędzeń miejskich, szczególnie na terenie byłych przedmieść, włączonych w 1916 r. do obszaru gminy m. st. Warszawy. Stolica uzyskała wówczas kilka arterii wlotowych, 70,2 km kanałów odwadniających, 84 km sieci wodociągowej, 43 km sieci gazowej i znaczny przyrost terenów parkowych i zieleńców⁸³.

⁸⁰ *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*. Tom I, *Kampania Wrześniowa 1939*, cz. I. Londyn 1951, s. 197—198 i Archiwum m. st. Warszawy Kom. Rządu, t. 74, s. 2—8.

⁸¹ *Warszawa w liczbach 1939*, s. 12.

⁸² *Uzdrowienie dzielnic robotniczych*. „Robotnik” nr 333, z 23.XI.1938.

⁸³ Zob. Władysław Lewandowski, *Inwestowanie Warszawy*. Warszawa 1939 (Odbitka z tygodnika „Polska Gospodarcza”).

Z punktu widzenia sytuacji na warszawskim rynku pracy trudno jest negować znaczenie scharakteryzowanych czynników dla zwiększenia popytu na siłę roboczą, ale dane statystyczne wykazują, iż mimo ożywienia gospodarczego strukturalne bezrobocie pozostało zjawiskiem nieprzewidywanym, zarówno w Warszawie, jak w całym kraju. Uwzględniając cytowane dane statystyczne MSW należałoby oszacować liczbę bezrobotnych robotników Warszawy w 1938 r. na 40 tys., tj. 12,5% ogólnego stanu robotników zawodowo czynnych w 1938 r.

Tablica 22
Bezrobocie w Warszawie 1934—1938

Rok	Poszukujący pracy	W tym robotnicy	Pośredniczo- no w ciągu miesiąca
1934	27 307	—	2677
1935	28 024	20 782	2243
1936	24 508	19 232	1959
1937	25 898	20 440	2111
1938	24 232	19 075	2245

Źródło: *Rocznik Statystyczny Warszawy 1936 i 1937*, tabl. 138, s. 90; *Warszawa w liczbach 1939*, s. 52.

Tak wysokie napięcie bezrobocia powodowało, że w 1938 r. na wszystkich robotach publicznych Warszawy było zatrudnionych przeciętnie 12 156 robotników.

Bezrobocie strukturalne, powolny wzrost stawek płac robotniczych w porównaniu do tempa rozwoju produkcji i system autorytatywnych rządów likwidujących lub krepujących instytucje demokratyczne, stały się przyczyną znacznego ożywienia ruchu strajkowego w tym czasie. Liczba strajków wzrosła z 150 w 1935 do 181 w 1937 r., liczba strajkujących wzrosła natomiast z 49,5 tys. do 56,7 tys. robotników⁸⁴. Mimo że znaczna większość wspomnianych strajków miała podłoże ekonomiczne, to jednak wzrosła w tym czasie również liczba strajków polityczno-protestacyjnych, wynosząc w 1937 r. 6 strajków powszechnych i 15 strajków grupowych. W latach 1935—1937 Warszawa stała się widownią nie tylko licznych strajków politycznych, ale także manifestacji i demonstracji antyreżimowych inspirowanych przez KPP, PPS, Bund, klasowe związki zawodowe oraz Unię Związków Zawodowych Pracowników Umysłowych.

Na tej fali strajkowej, mimo poprawy koniunktury gospodarczej i rezultatów polityki inwestycyjnej Starzyńskiego, klasa robotnicza Warszawy odniosła nie spotykany w stolicy sukces w wyborach samorządowych 19 grudnia 1938, uzyskując 40% ogółu mandatów do względnie demokratycznej V Rady Miejskiej. Rozwijająca się w latach trzydziestych konsolidacja ruchu robotniczego Warszawy umożliwiła mu odegrać w dniach września 1939 r. poważną rolę w cywilnej obronie miasta.

*

Reasumując uwagi pragniemy podkreślić, że strukturalne bezrobocie, mimo koniunkturalnych wahań zatrudnienia było główną cechą istotną

⁸⁴ *Warszawa w liczbach 1939*, s. 53.

zarówno warszawskiego, jak i ogólnokrajowego rynku pracy. W zależności od okresu historycznego zmieniała się rola poszczególnych czynników kształtujących podaż i popyt na siłę roboczą. Stałymi czynnikami były:

1. Względnie statyczna struktura społeczna ludności miasta, charakteryzująca się znacznym odsetkiem samodzielnych, nie zatrudniających sił najemnych oraz pracowników umysłowych;

2. Brak wyraźnej tendencji centralizacji i koncentracji kapitałów i zatrudnienia, procesy dekoncentracji własności, rodzące znaczny odsetek spauperyzowanych rzemieślników, szczególnie wśród ludności żydowskiej;

3. Poważny nacisk elementów napływowych, szczególnie niewykwalifikowanej siły roboczej pochodzenia wiejskiego;

4. Rosnące stale, szczególnie w drugiej dekadzie lat trzydziestych oddziaływanie państwa i samorządu na popyt na siłę roboczą.

Na zakończenie zauważmy, że rola Warszawy na krajowym rynku pracy stale rosła. Dynamiczny rozwój proletariackiej ludności miasta był szybszy od średnich krajowych. W latach trzydziestych, dzięki względnie słabszemu oddziaływaniu kryzysu na warszawski rynek pracy i akcji inwestycyjnej, udział Warszawy w ogólnym zatrudnieniu krajowym w zakładach posiadających powyżej 20 robotników wzrósł z 7,0% w 1931 r. do 10,6% w 1937 r.⁸⁵

Warszawa była najsilniejszym krajowym ośrodkiem przemysłu metalowo-zbrojeniowego (15,4% zatrudnionych w 1937 r.), przemysłu elektrotechnicznego (43,6%), poligraficznego (36,8%), budowlanego (31,4%) i odzieżowego (35,0%).

Jest rzeczą charakterystyczną, że ten profil warszawskiej klasy robotniczej okresu międzywojennego mimo wielkich zniszczeń, przemian strukturalno-gospodarczych i politycznych, wywarł wpływ na charakter przemysłu i strukturę klasy robotniczej Warszawy dzisiejszej.

РЫНОК ТРУДА ВАРШАВСКИХ РАБОЧИХ В 1918—1939 ГГ.

Автор сперва разъясняет с теоретической точки зрения понятие рынка труда и его основную проблематику, подчеркивая, что сущность рынка труда заключается во взаимоотношении предложения и спроса на рабочую силу, которое обычно имеет решающее влияние на цену рабочей силы как товара, т.е. на уровень заработной платы рабочих. Далее автор поясняет, что во время первой мировой войны рабочие резервы в Варшаве были подчинены политике эвакуационных царских властей, а затем политике германского оккупанта. Регламентирование рынка труда в столице проводилось также в первые годы существования II Речи Посполитой в связи с крупными миграционными процессами и польско-советской войной. Позднее регламентация эта приняла более свободные формы в виде деятельности таких учреждений как Государственное управление биржи труда, Фонд помощи безработным, Трудовой фонд и четырехлетний инвестиционный план. Воздействие государства на рынок труда особенно сильно сказывалось в столице, где на общественные средства разворачивалась военная промышленность и предприятия общественного пользования.

Автор выделяет четыре этапа в развитии ситуации на варшавском рынке труда. Первый — это годы инфляционной конъюнктуры (1918—1923), ознаменовавшиеся

⁸⁵ Zob. *Statystyka Przemysłowa 1938*, s. 10—16.

усиленной безработицей в связи с военными разрушениями и массовым возвращением рабочих эвакуированных фабрик, а также демобилизованных солдат бывшей царской армии. В 1921—1923 гг. инфляция способствовала быстрому восстановлению варшавской промышленности, в особенности же тех отраслей, которые удовлетворяли нужды варшавского рынка. В этом разделе автор статьи дает характеристику состава рабочего класса Варшавы, учитывая важнейшие отрасли и виды профессий, а также вероисповедание в свете данных всеобщей переписи населения с 1921 г. Используя затем статистику инспекции труда, Государственного управления биржи труда, а также данные коммунальной статистики, автор рассматривает отдельные факторы, которые влияли на спрос и предложение рабочей силы в Варшаве в годы инфляции. Подобным же образом автор анализирует во втором разделе период стабилизационных трудностей (1924—1926) и последовавший за ним период оживленной конъюнктуры (1927—1929). После рецессии 1924—1926 гг., начиная со второй половины 1926 г. до осени 1929 г. варшавский рынок труда в большей степени, чем общегосударственный рынок испытывал улучшение конъюнктуры, которая все же не сопровождалась процессом концентрации производства и занятости. В среднем на одно зарегистрированное в инспекции труда предприятие в обсуждаемый автором период приходилось 32—34 рабочих, несмотря на то, что число занятых рабочих возросло с 70 до 96 тысяч. Процесс экономического оживления, вызванный, в частности, оживленной инвестиционной деятельностью города, сопровождался ростом показателя средней реальной зарплаты.

В следующем разделе автор анализирует воздействие кризиса 1930—1934 гг. на рынок труда в Варшаве и выдвигает тезис, что ввиду структуры промышленности (значительная доля военной промышленности а также других видов промышленности, обслуживающей внутренний рынок, главным образом, выпускающей предметы массового потребления) столичный рынок труда в меньшей степени, чем рынки Лодзи, Силезии, Домбровского и Старопольского бассейнов, испытывал последствия безработицы.

В 1935—1939 гг. положение столичного рынка труда снова улучшилось в частности благодаря четырехлетнему инвестиционному плану и шестилетнему плану развития вооруженных сил, а также благодаря инвестиционной политике назначенного правительством президента города Варшавы Стефана Стажиньского.

Подводя итоги, автор констатирует, что несмотря на колебания конъюнктуры занятости безработица, являлась главной существенной чертой структуры варшавского рынка труда межвоенного периода. Однако в зависимости от исторического периода изменялась роль относительно устойчивых факторов, определяющих предложение и спрос на рабочую силу. Этими факторами были: 1) относительно статическая социальная структура городского населения, 2) отсутствие явной тенденции к централизации и концентрации капиталов, а также занятости, 3) усиленный приток приезжих элементов, в особенности неквалифицированной рабочей силы, главным образом из крестьян, 4) усиливающееся в тридцатых годах влияние государства и самоуправления на рост спроса на рабочую силу.

LE MARCHÉ DE L'EMPLOI DES OUVRIERS DE VARSOVIE DANS LA PÉRIODE DE 1818 à 1939

L'article commence par une explication de la notion du marché de l'emploi et de ses problèmes théoriques principaux. Il souligne que l'essence du marché de l'emploi consiste dans les rapports entre l'offre et la demande de main-d'oeuvre. Ces rapports décident, en règle générale, du prix de la main-d'oeuvre en tant que marchandise, autrement dit, ils décident du niveau

des salaires ouvriers. Pendant la première guerre mondiale les réserves de main-d'oeuvre de Varsovie ont été soumises à la politique d'évacuation poursuivie par les autorités russes, puis à la politique des occupants allemands. Dans les premières années de la IIe République la réglementation du marché de l'emploi de la capitale a dû être maintenue du fait de migrations importantes de la population ainsi que de la guerre avec la Russie Soviétique. Plus tard cette réglementation prit des formes plus souples, elle se traduisit par l'activité d'institutions telles que l'Office National de Placement, le Fonds de Chomage, le Fond de Travail et le plan quadriennal d'investissements. L'influence de l'Etat sur le marché de l'emploi se faisait sentir particulièrement dans la capitale, où les fonds publics ont servi à construire l'industrie d'armement et les établissements d'utilité publique.

En analysant la situation du marché varsovien de l'emploi, l'auteur distingue quatre périodes. La première période correspond aux années de conjoncture inflationniste (1918—1923), caractérisées par une augmentation considérable du chômage causé par les destructions de guerre d'une part, et de l'autre par les retours en masse d'ouvriers évacués et de soldats démobilisés de l'ancienne armée russe. Dans la période de 1921 à 1923 l'inflation a facilité une reconstruction rapide de l'industrie varsoviennne, plus spécialement des branches travaillant pour les besoins du marché local. L'auteur procède ensuite à l'analyse de la composition de la classe ouvrière de Varsovie selon les métiers et les confessions, à la lumière des données fournies par le recensement général de 1921. Puis, se servant des statistiques établies par l'inspection du travail et par l'Office National de Placement, ainsi que des statistiques communales, il examine les facteurs qui ont formé l'offre et la demande de main-d'oeuvre à Varsovie en période d'inflation.

Dans le chapitre suivant une analyse similaire est effectuée pour la période de difficultés de stabilisation (1924—1926) et pour celle d'une nouvelle animation de la conjoncture (1927—1929). Passée la récession des années 1924—1926, déjà à partir de la deuxième moitié de 1926 jusqu'à l'automne 1929, le marché varsovien de l'emploi a ressenti, plus que le marché national, une amélioration générale de la conjoncture, qui n'a pas été accompagnée, en principe, par des processus de concentration de la production et de l'emploi. La moyenne des travailleurs par établissement enregistrée à l'inspection du travail se maintint dans ces années au niveau de 32 à 34, bien que le nombre d'ouvriers travaillant fût passé de 70 à 96 mille. Ce processus de reprise économique, inspirée entre autres par les investissements considérables faits par la ville, était accompagné par un relèvement de l'indice du salaire réel moyen.

Le troisième chapitre est consacré à l'analyse de l'influence de la crise des années 1930—1934 sur le marché de l'emploi à Varsovie. La thèse posée par l'auteur est que, grâce à la structure de l'industrie de la capitale (industrie d'armement et de biens de consommation pour les besoins du marché intérieur), ce marché a ressenti les effets de chômage dans une mesure moindre que Łódź, la Silésie et les bassins: Zagłębie Dąbrowskie et Zagłębie Staropolskie.

Les années de 1935 à 1939 furent pour le marché de l'emploi de la capitale une période d'amélioration, due, entre autres, aux effets du plan quadriennal d'investissements à ceux du plan sexennal du développement des forces armées et à la politique d'investissements poursuivie par Stefan Starzyński, commissaire — président de Varsovie.

Résumant ses arguments, l'auteur constate que, malgré les fluctuations de l'emploi liées à la conjoncture, un chômage permanent constituait le trait essentiel du marché de l'emploi de Varsovie dans la période entre deux guerres. Cependant l'importance des divers facteurs décidant de l'offre et de la demande de main-d'oeuvre variait avec le temps. Ces facteurs étaient 1) une structure sociale assez stable de la population de la ville, 2) absence d'une tendance à la centralisation et à la concentration des capitaux et de l'emploi, 3) pression d'éléments affluant dans la ville, en particulier de la main-d'oeuvre non-qualifiée d'origine paysanne, et enfin 4) à partir de 1930 — l'influence grandissante de l'Etat et d'institutions de selfgovernment sur la demande de main-d'oeuvre.